מבנים משלהי התקופה הביזנטית בשוליים המזרחיים של תל שקמונה

חגית טורגה ועוזי עד

בסוף שנת 1998 ובראשית שנת 1999 נערכה חפירת הצלה משלושת עבריו של תל שקמונה, שבמבואותיה הדרומיים של חיפה (איור 1).[1] שטח החפירה נמצא בשוליו המזרחיים של תל שקמונה, בין כביש תל אביב–חיפה, ממזרח למסילת הרכבת, לח׳ירבת תנאני במערב. האזור מישורי למדי וחלקו הצפוני נמצא בתחומי דלתא של ואדי קדום, שנשפך אל הים התיכון, מטרים אחדים מצפון למכון לחקר ימים ואגמים שבמבואות חיפה. האזור כולו יושר ופולס בתקופה המודרנית ונבנו עליו מבנים. הסלע הטבעי במזרח שטח החפירה הוא גיר, אך מערבה משם הוא כורכר. מעל הסלע הצטברה הרבדה טבעית של אדמה ובה אחוז גבוה של חרסית, העולה ככל שמצפינים לכיוון הדלתא הקדומה שעליה שוכנת היום שכונת עין הים (ר׳ Barzilay, this volume).

איור 1. מפת איתור.

החפירות בתל ובסביבתו (איורים 1, 2) החלו בשנת 1951, בהנהלת משה דותן, שחשף במסעף דרך צרפת מנזר ביזנטי מהמאות הה׳–הו׳ לסה״נ (Dothan 1955:96–102). בשנים 1979–1963 נערכו בתל ובסביבתו, עד לרצועת החוף, חפירות בניהולו של יוסף אלגביש (1994), שבמהלכן נחשף אתר שזמנו תקופת הברונזה המאוחרת עד התקופה הביזנטית. בשנת 1994 נערכה חפירת הצלה בראשות יזהר הירשפלד ממזרח לתל ומשני צדי מסילת הרכבת, לאורך כ־200 מ׳, ונתגלו בה שרידי מבנים, חלקם רוצפו בפסיפסים, ודרך מהתקופה הביזנטית (Hirschfeld 2006).

בחורף 2000–1999 נערכה חפירת הצלה בראשותם של רז קלטר ויואב לרר ממזרח לכביש חיפה–תל אביב, ונחשפו בה מנזר, בית קברות וגת משלהי התקופה הביזנטית (Kletter 2010). בשנת 2007 נערכה חפירה מצפון לתל, סמוך למגרש החנייה של המכון לחקר ימים ואגמים וממזרח לו, בראשות עבד אלסלם סעיד (2009), ונתגלו בה שרידי מבנים ורצפת פסיפס מהתקופה הביזנטית המאוחרת.

החפירה המדווחת להלן מרוחקת 5–25 מ׳ ממזרח לחפירת הירשפלד ובמקביל לה, ו־40–50 מ׳ ממערב לחפירת קלטר ולרר. בחפירה נפתחו שמונה שטחים (A–H; שניים מהם, D ו־E, אוחדו לשטח E/D; 450 מ׳ אורך, 7–10 מ׳ רוחב). שטח A נמצא מדרום־מזרח למכון לחקר ימים ואגמים, ממזרח לחפירת הירשפלד ומצפון לחפירת קלטר ולרר. שטחים F–H נמצאים ממערב לחפירת קלטר ולרר ומדרום־מערב לה, וממזרח לחפירת הירשפלד, ומשתרעים עד תחנת הדלק שבמבואות חיפה, מדרום למסעף דרך צרפת.

בשטחים A ו־C נתגלו מבני מגורים, בשטח E/D נחשף מבנה ציבור גדול (כנסייה?), ובשטח G— אזור תעשייה(?). בשטח B נמצאו עדויות לקירות (תעלות שוד ושרידי טיח של קירות שפורקו), כנראה של מבנה אחד, ובשטח F נתגלה קיר רחב מאוד, כנראה חלק מחומה. על סמך הטופוגרפיה

נראה, שהמבנים שנחשפו שייכים לחלקו המזרחי של היישוב, והם סמוכים מאוד לדרך הים העתיקה.

הממצא הארכיטקטוני המתואר להלן נידון בהתחשב בנתונים הבאים:

1. רוחבה המצומצם של החפירה (7–10 מ׳) אִפשר לחשוף ברוב השטחים רק את חלקם המערבי של המבנים, ועל כן לא נתבררה תכניתם עד תום.

2. המילוי המודרני, שכיסה לעתים את ראשי הקירות והרצפות וחדר אל תעלות השוד, שיבש את הסטרטיגרפיה באתר. לכן, לא תמיד היה אפשר לתארך את סיום השימוש במבנים ולהבין את ייעודם.

3. רוב הרצפות ואבני הקירות נשדדו עד גובה היסודות.

החפירה

שטח A

שטח A (נ״צ רי״ח 19636/74778, רי״י 14636/24778; תכנית 1), שאורכו כ־20 מ׳, נמצא כ־200 מ׳ ממזרח לתל, והוא הצפוני מבין שטחי החפירה. בבסיסו סלע גיר, שמעליו אדמה עשירה בחרסית (ר׳ Barzilay, this volume). בשטח זה נחשפו יסודות של מבנה גדול (20 מ׳ אורך). שנתגלו בעיקר בחתך המערבי; הם הושתתו על סלע האם, השתמרו לעומק 3 מ׳. בשל הצפיפות הגבוהה של החרסית הפעילה באדמה, היסודות היו עמוקים מאוד. חלק מהיסודות הוזזו בתנועה סיבובית, חלקם בתנועה גלית וחלקם נשבר לכיוון צפון, ככל הנראה בשל רעידת אדמה (ר׳ Barzilay, this volume).

יסודות המבנה בנויים אבני גזית. כיוונם צפון־מזרח–דרום־מערב (W8 בכל קטעיו, W3) וצפון־מערב–דרום־מזרח (W1, W4, W5, W7, W9, W11, W12). היסודות נבנו בשיטת ״ארגזים״ (איור 3): נחפרו תעלות קוניות מקבילות, ניצבות בקרקע, עד הסלע, ובמרכז כל תעלה נבנה קיר עד שנוצרה רשת של קירות. הקירות שנבנו בתעלות עקבו אחר המילוי: כל נדבך נבנה במקביל למילוי התעלה, שהגיע פחות או יותר לאותו הגובה. בסוף הבנייה היה המילוי בגובה הקירות, גובהם של תשתית הרצפה ושל קירות מבנה העל. נראה שהייתה הלימה בין רשת היסודות לקירות מבנה העל.

קיר 8 (13 מ׳ אורך; תכנית 1: חתך 1–1) התעוות, וכל חלק בו השתנה (W8d–W8a; להלן). מדרום לקיר 5 השתמר הקיר לגובה שבעה נדבכים: שלושת הנדבכים התחתונים של קיר 8a גלשו במדורג למזרח (איור 4), ואילו הנדבך העליון הופרד מהם בשכבה דקה של אדמת חרסית וסטה בכחצי סיבוב לכיוון מערב ודרום (תכנית 1: חתך 3–3). קיר 8b נשתמר לגובה שישה נדבכים (איור 5). האבנים זזו מעט ונפרדו זו מזו, כך שאדמת החרסית חדרה ביניהן, אולם הוא נותר יציב למדי; אפשר שהוא ממוקם בין קירות ניצבים לכיוון מזרח, שלא נתגלו בחפירה, והם שהקנו לו יציבות.

קיר 8d (2.5 מ׳ אורך) השתמר לגובה שבעה נדבכים, וכך גם קיר 8c (תכנית 1: חתכים 1–1, 2–2, 3–3; איור 6). שלושת הנדבכים התחתונים כמעט שלא נפגעו, למעט תזוזה קלה כלפי מעלה שיצרה מרווח קטן בין האבנים; ארבעת הנדבכים העליונים של הקיר נדחפו בחוזקה כלפי מעלה ויצרו מעין גל. חלק מהאבנים, בעיקר אלו שבמרכז, נסדקו או נשברו. בקצה קטע זה ניצב קיר 11 (1.2 מ׳ רוחב, 2 מ׳ גובה), שכיוונו דרום־מזרח–צפון־מערב, והוא תוחם את המכלול כולו. הקיר בנוי אבני גזית, וביניהן חומר מליטה אפור. הוא נוטה קלות כלפי מעלה וצפונה, בדומה לקיר 8d (איור 6).

על מילוי האדמה החומה שמעל קיר 8c נראה בחתך קו בהיר יותר (0.10–0.15 מ׳ עובי), עדות לריצוף שנשדד. מעל מפלס זה נתגלו במילוי שרידי לוחות שיש, שברי כותרות (ר׳ ברש, כרך זה [א]: איור 2:6, 9) ואריחים. התזוזה בנדבך העליון של קיר 8c השפיעה גם על מפלס הרצפה.

קיר 1 (2.7 מ׳ גובה, 1.4 מ׳ רוחב) נתגלה סמוך לחתך הצפוני של שטח החפירה, והוא תוחם את המבנה מצפון. על ראש היסוד נתגלה קטע מתשתית אפורה של רצפה (L108; 0.5 × 0.9 מ׳, עובי 7 ס״מ). הקיר נבנה משני פנים של אבני גזית, ובתווך חומר מליטה אפור המורכב מאבנים קטנות, גריסי חצץ לבנים, שרידי פחם וצדפים גרוסים. בחלקו העליון של הקיר שרד רק חומר המליטה, ואילו ציפוי אבני הגזית נשדד. נראה שקיר זה סיפק יציבות למבנה כולו.

קיר 4 (1.5 מ׳ גובה, 0.5 מ׳ רוחב) בנוי מפן אחד של אבנים. בין קיר 1 לקיר 4 נראו בחתך המערבי שורות של אבנים קטנות, ובהן שברי כלי חרס רבים (L134; תכנית 1: חתך 3–3), המקבילות במפלסן לנדבכי הקירות. לאחר שפורק החתך, אפשר היה להבחין באדמה חומה סטרילית (L160), שהשתמרה לגובה 1.2 מ׳ וסביבה מפלסים מפולסים של אבנים קטנות שביניהן חרסים, בדומה לממצא בלוקוס 134.

קיר 1 ניזוק אך מעט; האבנים בשורה הצפונית נטו קלות לדרום, ואדמה מילאה את החללים שנוצרו ביניהן, אך רובו נשאר יציב. לעומתו, קיר 4

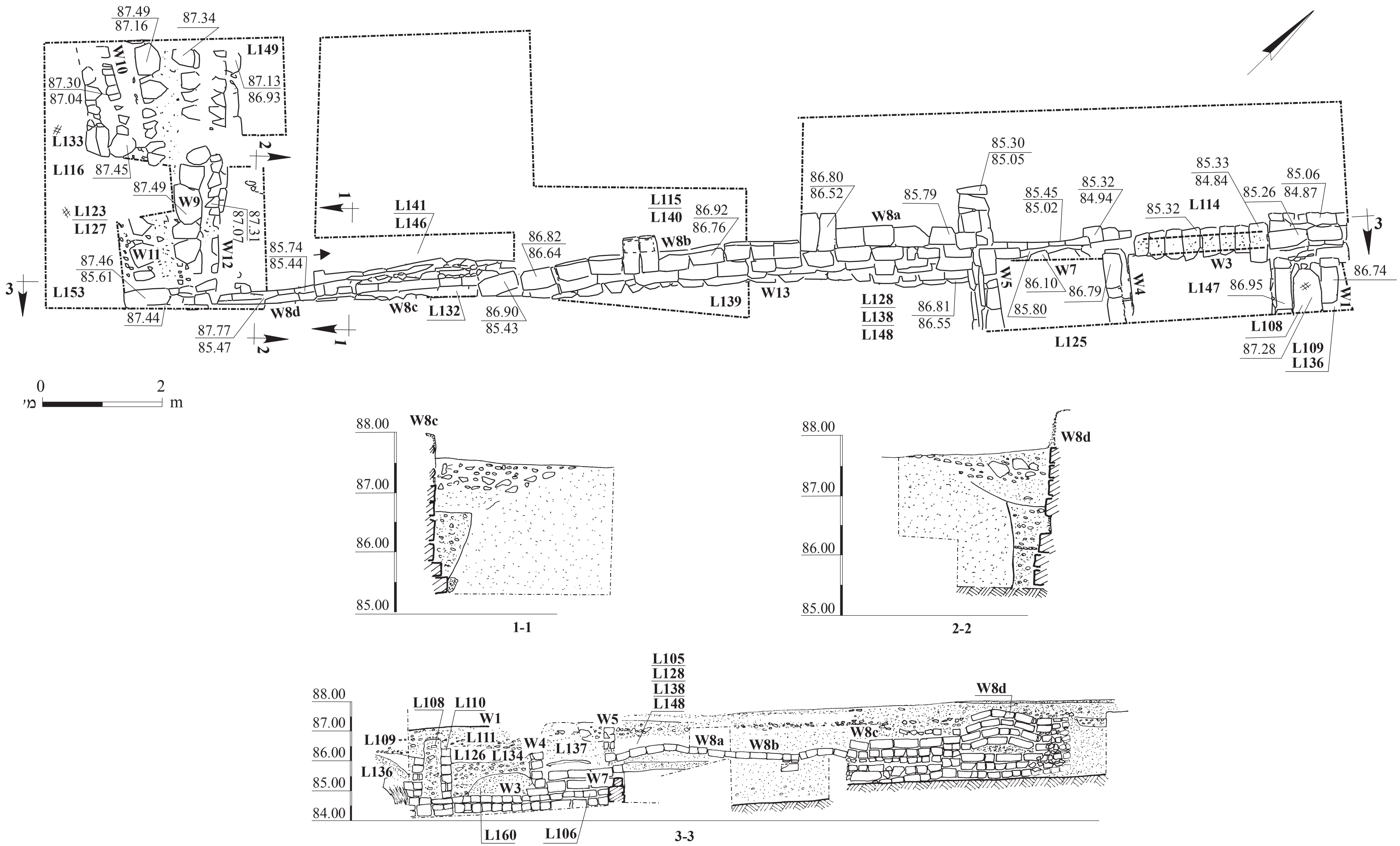

תכנית 1. שטח A: תכנית וחתכים.

איור 3. שטח A, היסודות ושכבות המילוי, מבט לדרום־מזרח; בחזית — קיר 3.

איור 4. שטח A, פינת קיר 5 (ממול) וקיר 8a (משמאל), מבט לצפון־מזרח; בחזית משמאל — יסוד הסלע של הארגז.

איור 5. שטח A, קיר 8b, מבט לדרום־מערב.

איור 6. שטח A, קירות 8c ו־8d, מבט לדרום־מערב.

נדחף לכיוון צפון ומטה, גם החללים שנוצרו בין אבניו מולאו באדמה (תכנית 1: חתך 3–3). בחתך שבין שני הקירות ניכרת בליטה שנוצרה בעקבות נפילת אבני קיר 4 לכיוון צפון ומילוי של אדמה חומה כלפי מטה. קירות 1 ו־4 מושתתים על שני נדבכים של אבני גזית (W3), המונחים על הסלע (תכנית 1: חתך 3–3); כיוונו צפון–דרום, והוא תחם את הקירות ממערב. במזרח הושתתו קירות 1 ו־4 על הסלע, וביניהם הונח מילוי אדמה (L147). המטבע המאוחר ביותר שנתגלה בתעלת היסוד של קיר 3 הוא מאמצע המאה הה׳ לסה״נ (ר׳ Kool, this volume: No. 68).

השטח שבין קיר 4 לקיר 5 שמדרום לו, הבנוי אף הוא בכיוון מזרח–מערב, מולא באדמת חרסית מקומית. קיר 5 (1.5 מ׳ גובה, 0.5 מ׳ רוחב) נבנה משורה אחת של אבנים. קירות 4 ו־5 הושתתו על אבנים שטוחות בשני רבדים: קיר 3 וקיר 7. קיר 7 נחשף מתחת לקיר 3, ולו שני נדבכים של שלוש אבני גזית. שני הקירות מסתיימים במערב בקיר, הבנוי מאבן רבועה ועליה שתי אבנים בבניית ראשים. קיר זה נתגלה 0.15 מ׳ מדרום לקיר 5, ואפשר שזהו מיקומו המקורי של קיר 5 שנדחף צפונה (איור 5); הוא בולט כמטר אחד מצפון־מערב ליסודות, ותמך כנראה במבנה היסודות.

הקירות בחלקו הדרומי של השטח (W9, W10, W12; איור 7) בנויים מאבני גוויל גדולות ובינוניות; הם נבנו על מילוי, ללא חומר מליטה, בבנייה מרושלת, וביניהם מחבר מפלס חיים(?) מאבנים קטנות שביניהן חרסים. קירות אלה ניגשים למבנה הגזית שלעיל וחותמים את המילוי, ועל כן הם מאוחרים לו. גם בנייתם שונה מזו של קירות הגזית, ומרמזת על תאריך אחר, אם כי אין לכך תימוכין בממצא. מצב השתמרותם מעיד כנראה, שהם מאוחרים גם לחורבן המבנה.

שטח B

בשטח B (נ״צ רי״ח 19633/74775, רי״י 14633/24775; תכנית 2) לא נחשפו רצפות, למעט משטח גיר בצפון השטח. רוב אבני הקירות נשדדו, ונותרו רק נדבכי היסוד של קירות 251–253 ותעלות השוד של קירות 254–256, עובדה שהקשתה על הבנת השרידים האדריכליים שנחשפו בשטח. משטח הגיר הלבן, המהודק, שנחשף בחלקו הצפוני של השטח (L2000; 9 מ׳ רוחב, 0.1–0.2 מ׳ עובי), עשוי מאבני גיר קטנות ומשופע לדרום. המשטח תחום מצפון ומדרום בשורות של אבני שדה במגוון גדלים (W13, W251), הפן החיצון שלהן מיושר.

איור 7. הקירות המאוחרים החותמים את יסודות המבנה בדרום שטח A, מבט למזרח.

איור 8. תעלת שוד של קירות 254 ו-251 בשטח B, מבט למזרח.

גובהו המרבי של המשטח כגובה מפלס הרצפה (L121) ששרדה בדרום שטח A. אפשר ששימש חצר או דרך בין שני מבנים.

כ־1.9 מ׳ מדרום למשטח נחשפה תעלת היסוד של קיר 254 שנשדד כולו; רק פס של חומר מליטה אפור (1 מ׳ רוחב), שכיוונו מזרח–מערב, נותר על הסלע (איור 8). תעלת השוד נמצאה מלאה בשברי רעפים ולוחות שיש, ובהם שבר סורג מעוטר בראש איל או כבש (ר׳ ברש, כרך זה [א]: איור 1:1). כ־4 מ׳ מדרום לקיר 254, ובמקביל לו, נתגלתה תעלת היסוד של קיר 255; אף ממנו שרד פס של חומר מליטה אפור (כ־0.6 מ׳ עובי), ומדרום לו צמודה שורה של אבני גוויל קטנות שהונחו על הסלע.

מצפון לתעלת השוד של קיר 255 ומדרום לה נחשף מפלס בהיר של אבנים קטנות (L212) ובו חרסים

רבים, אולי תשתית לרצפה. סביב תעלות השוד של קירות 254 ו־255 נחשף ריכוז של אבני בנייה שבורות ופריטי שיש רבים, מוחלקים ופשוטים (לא אוירו) שהושלכו לשם כנראה בעת פירוק המבנה.

מדרום לקיר 255 וכ־10 מ׳ ממנו נחשף קיר 253. אל הקיר ניגש מצפון קיר 256, שגם אבניו נשדדו ונותרה ממנו רק תעלת יסוד ברוחב מטר אחד ובה חומר מילוי אפור. קיר 253 הוא הקיר היחיד בשטח B שאבניו השתמרו (איור 9): נדבך היסוד בנוי משורה של אבני גזית הבנויה פתינים (0.6 מ׳ רוחב). מצפון לתעלת השוד ומדרום לה נראים בחתך קטעים של מפלס בהיר (L203, L207, L210, L2004) שגובהו כגובה המפלס הבהיר בלוקוס 212 (לעיל). במפלס זה נמצאו אבנים קטנות, חרסים רבים ומטבע מימי יוסטיניוס הא׳, 518–527 לסה״נ (ר׳ Kool, this volume: No. 29).

כ־1.5 מ׳ מדרום לקיר 253 נחשף קיר 252 (איור 9) — שורה של אבני גוויל שכיוונה צפון–דרום — הבנוי על המפלס הבהיר (לעיל), ולכן מאוחר לו, אם כי אין לכך תימוכין בממצא. כ־16 מ׳ מדרום לקיר 252 נחשפה פינה של שתי תעלות יסוד, ובהן שני קטעי קירות (W257, W258). רוחב פס חומר המליטה שהשתמר על הסלע הוא כמטר אחד.

נראה שבשטח B נתגלו שרידי מבנה, שאבניו נשדדו ברובן; רוחב חדריו מצפון לדרום 4 מ׳, וממזרח למערב — 10 מ׳. לא ברור אם פינת קירות 257 ו־258 היא חלק ממנו; אם כן, הרי שגודלו של המבנה מצפון לדרום הוא למעלה מ־35 מ׳. מבנה זה מרוחק לפחות 15 מ׳ מהמבנה בשטח C (להלן).

שטח C

בשטח C, הממוקם כ־190 מ׳ מדרום־מזרח למרכז התל (נ״צ רי״ח 19630/74770, ריי״י 14630/24770), נחשף חלקו המערבי של מבנה שהשתמר היטב (תכנית 3; איור 10). קירותיו השתמרו בגובה היסודות. אל קיר 350 (11.5 מ׳ אורך, 0.6 מ׳ רוחב) ניגשים ממזרח קירות 351 (5 מ׳ אורך החשיפה, 0.6 מ׳ רוחב) ו־352 (3 מ׳ אורך החשיפה, 0.6 מ׳ רוחב). ביניהם נמצא קיר 353 (1.75 מ׳ אורך החשיפה, 0.35 מ׳ רוחב), ובניצב לו — אבן, מעין אומנה.

קירות 351 ו־352 בנויים אבנים מסותתות בבניית ראשים, שהונחו על אבנים שטוחות מעל סלע שהוחלק מעט. הנדבך הראשון בנוי פתינים, ואבניו בולטות 0.20–0.25 מ׳ כלפי פנים. בפירוק הקירות (L3052) נתגלו מטבעות; המאוחרים שבהם תוארכו לאמצע המאה הה׳ לסה״נ (ר׳ Kool, this volume: Nos. 15, 27, 55, 66, 69).

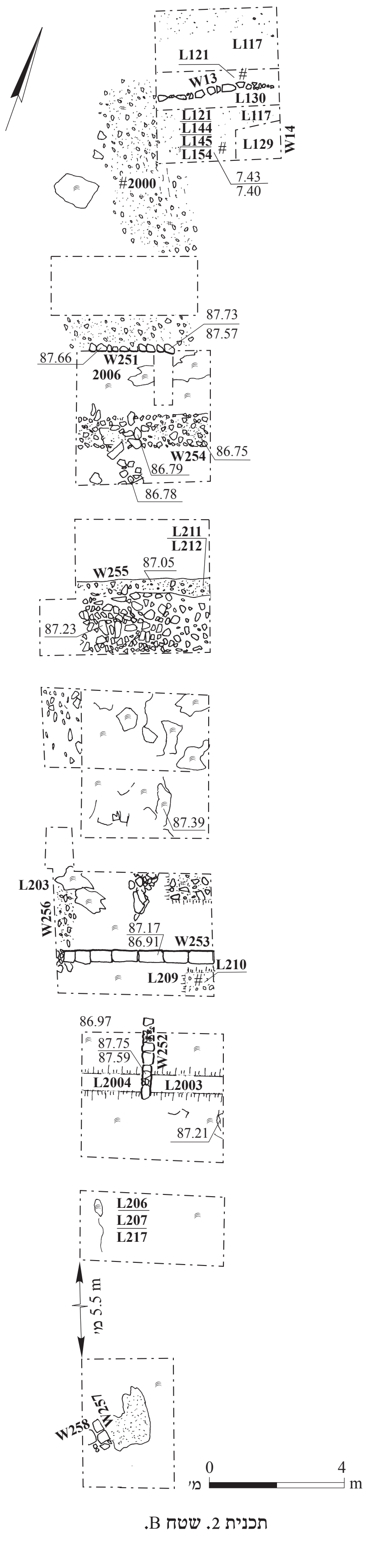

תכנית 2. שטח B.

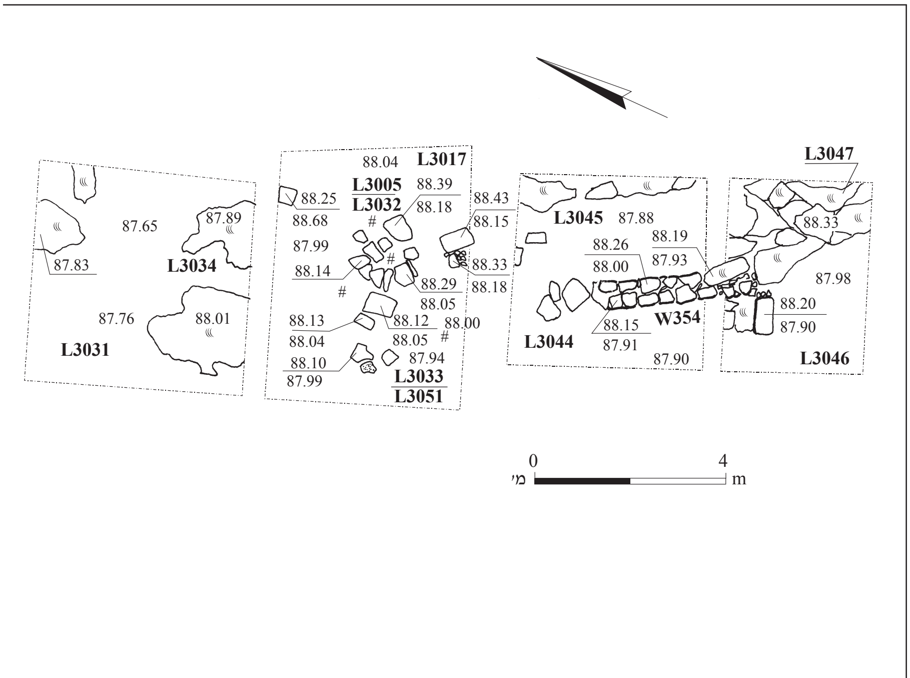

תכנית 3. שטח C: תכנית וחתך.

איור 9. קירות 252 ו־253 ותעלת שוד (L2003/L2004) בשטח B,
מבט למזרח–צפון־מזרח.

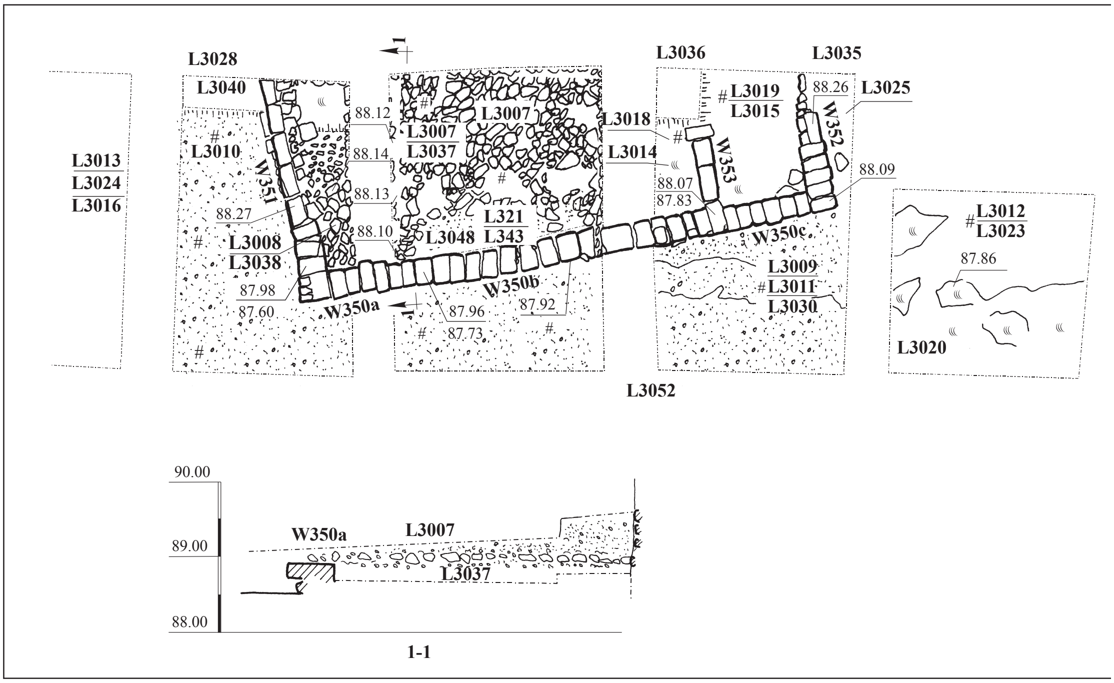

איור 10. שטח C, מבט כללי לדרום–דרום־מערב; בחזית — קיר 351 ופינתו עם קיר 350, ולפניהם — המפלס הצהבהב שנחשף מחוץ למבנה (L3010).

רק תשתית רצפת המבנה השתמרה. היא עשויה מאבנים קטנות, המלוכדות בצפיפות בחומר מליטה אפור. במילוי שמעל התשתית נתגלו שברי לוחות שיש לריצוף ולציפוי קירות (ר׳ ברש, כרך זה [א]) וחלקי רצפת פסיפס צבעונית. ממצא זה מעיד על עושר המבנה ועל פארו.

נראה שהפתחים בקירות הצפוני והדרומי היו מרוחקים כמטר מהפינה עם הקיר המערבי. פתח נוסף אפשר לשחזר בקיר 353. מצפון למבנה, וכן ממערב ומדרום לו, נחשף מפלס צהבהב בהיר (L3010, L3011, L3012) ובו כלי חרס רבים (איור 22: 5–15), כלי זכוכית (ר׳ ברש, כרך זה [ג]: איור 29: 4) ומטבעות (ר׳ Kool, this volume: Nos. 12, 16, 23, 33, 39, 41, 61, 65, 71). גובה מפלס זה כגובה תשתית הרצפה, ואפשר שהיה חצר או מעבר בין מבנים. המטבעות המאוחרים שנתגלו מעל המפלס ומתחתיו הם מאמצע המאה הו׳ לסה״נ (ר׳ Kool, this volume: Nos. 61, 65, 71).

כ־6 מ׳ מצפון למבנה נמצאה ערמת אבנים (L3022; 4 מ׳ קוטר), ובה אבני גוויל גדולות ובינוניות, חלקן שבורות, שברי שיש קטנים ושברי כלי חרס רבים; נראה שהם נערמו בידי שודדים, בדומה לממצא בשטח B. נמצאו צינורות עגולים (איור 22: 16) ורבועים (לא אוירו) ולבני בוץ צרופות, המעידים על קיומו של בית מרחץ באזור. נתגלו שני מטבעות, המאוחר שבהם מתוארך לשליש השני של המאה הו׳ לסה״נ (ר׳ Kool, this volume: Nos. 47, 50).

כ־12 מ׳ מדרום למבנה נחשפה רצפת טיח בהירה (L3032), ועליה ריכוז של אבנים מסותתות, חלקן שבורות, ושברי לוחות שיש. מדרום לרצפה זו וסמוך לה נחשפו שרידי קיר 354 (4.5 מ׳ אורך, 0.5 מ׳ רוחב), הבנוי משני פנים של אבני גוויל וכיוונו צפון–דרום. בקצהו הדרומי השתמרה אבן פינה אחת, שחיברה אולי את הקיר לקיר ממערב. מקיר 354 דרומה, לאורך כ־30 מ׳, היה השטח נקי מכל ממצא ארכיטקטוני, עד המבנה בשטח E/D (להלן).

שטח D/E

בשטח D/E (נ״צ רי״ח 15627/74674, רי״י 14627/24764) נחשף מבנה גדול, כנראה כנסייה. אורכו למעלה מ־51 מ׳, ותכניתו כנראה סימטרית, אף שרק חלק צר ממנו נחשף (תכנית 4; איורים 11, 12). במרכז המבנה נמצא אולם גדול (L517; 10 מ׳ רוחב), התחום בקירות 553 ו־455, ומשני צדיו מסדרונות או אולמות צרים (W455 ו־W454, W553 ו־W551; 5 מ׳ רוחב); מעבר להם נמצאים

איור 11. המבנה בשטח D/E, מבט כללי לדרום־מזרח; משמאל — תשתית רצפת הפסיפס (L420).

איור 12. שטח D/E, מבט כללי לצפון.

איור 13. רצפת הפסיפס במבנה בשטח D/E ‏(L420), מבט למערב–צפון־מערב.

אולמות רחבים יותר, מצפון (426, בין W453 ל־W454; ‏11 מ׳ רוחב) ומדרום (L505, בין W551 ל־W552; ‏9 מ׳ רוחב). הקירות האחרים נשדדו ברובם, ואפשר להבחין בתעלות השוד שלהם בחתכים. בתעלות נתגלו שברי לוחות שיש, אבני פסיפס ורעפים (לא אוירו).

השרידים שנותרו הם יסודות קירות, וכן רצפות פסיפס או שיש, או תשתיתן; עומקם הממוצע של היסודות תואם את שיפוע הסלע הטבעי — 0.8 מ׳ בצפון השטח ו־1.6 מ׳ בדרומו. גם בשטח זה הקירות נמצאו נטויים (W550–W553), אך פחות מאשר בשטח A. תשתית הרצפה (0.3–0.4 מ׳ עובי) נחשפה ברוב האולמות במבנה, והיא מורכבת מכמה רבדים (תכנית 4: חתך 1–1): שכבה תחתונה צהבהבה בהירה, דקה; מעליה — מילוי חום ושכבה של אבנים קטנות וצדפים גרוסים מלוכדים בחומר מליטה אפור; ושכבה עליונה של תלכיד מוחלק ומטויח בטיח אפרפר. בשכבת המילוי מעל התשתית נמצאו חלקי רצפת פסיפס צבעונית ולוחות שיש רבים, ששימשו לריצוף ולציפוי הקירות (ר׳ ברש, כרך זה [א]: איורים 4:31–37; 5). באולם הצפוני נתגלה חלק מרצפת פסיפס, ובה דגמים של צלבי מלטה ופרחים (L420; איור 13; ר׳ ברש, כרך זה [ב]), וכן השתמר חלק קטן מאוד של רצפת פסיפס צבעונית במרכז האולם (L446; לא אוירה). במילוי מתחת לרצפת הפסיפס נתגלו כלי חרס מהמאה הז׳ לסה״נ ושני מטבעות מהשנים 518–538 לסה״נ (ר׳ Kool, this volume: Nos. 35, 36).

במבנה הובחנו שלושה שלבים: בשלב הראשון נבנו קירות W550–W554 ו־W453–W455; בשלב השני שונתה תכנית המבנה, בעיקר באגפו הצפוני, ובוטל חלקו המזרחי של קיר 453, נוספו קירות 450–452 והונחה רצפת טיח (L402, L403), שנחשפה בכל חלקו הצפוני של המבנה; ובשלב השלישי בוטל חלקו המזרחי של קיר 450 והונחה רצפת פסיפס (L420). על סמך הממצא הקרמי (להלן) והנומיסמטי (ר׳ Kool, this volume: Nos. 31, 57) *יש לתארך את המבנה על שלושת שלביו למאה הו׳ – המחצית הראשונה של המאה הז׳ לסה״נ.* להלן תיאור המבנה מצפון לדרום.

קיר 451. *מהקיר נשתמרה רק האבן המזרחית,* אבן גוויל מוחלקת ומטויחת, ותעלת היסוד שלו החצובה בסלע.

קיר 450. הקיר בנוי אבני גזית. בחלקו המערבי נשתמר נדבך אחד; במרכזו חסרות אבנים, ורק פס של חומר מלכד אפור נותר על הסלע. בחלקו המזרחי נשתמרו שני נדבכים: הנדבך התחתון מונח

על הסלע, והוא בנוי ראשים; הנדבך שמעליו בנוי ראשים ופתינים. קיר זה נמצא מתחת לתשתית רצפת פסיפס (L420; תכנית 4: חתכים 2–2, 3–3; להלן).

קיר 453. הקיר נבנה מאבני גזית בשיטת ראשים ופתינים; חלק מהאבנים רבועות בדומה לאלו של הקירות הדרומיים (W454, W455, W554–W550). חלקו המזרחי פורק ורק פס של חומר מליטה אפור על הסלע נותר מתחת לרצפת הפסיפס שבלוקוס 420 (תכנית 4: חתכים 1–1, 2–2). שני הקירות שמצפון לו (W450, W451) אינם מקבילים לו, וכיוונם צפון־מערב. נראה על כן, שקיר זה שייך לשלב הראשון של המבנה.

קיר 452. הקיר בנוי בניית ראשים, והוא מחבר בין קירות 450 ו־454. בחלק שבין קירות 450 ו־453 מתארו קשתי. בחלקו הצפוני הוא גבוה יותר מאשר בחלקו הדרומי. בין האבנים לסלע הונחה שכבה עבה של חומר מליטה אפור. אפשר שקיר זה נבנה עם הקירות שאליהם הוא ניגש, בעת ביטול חלקו המזרחי של קיר 453, דהיינו בשלב השני. קיר 452 מטויח בטיח אפור, אך רק מעט מהטיח נשתמר. הקיר בנוי פתינים והוא צר מרוחב יסודותיו, על כך מעידה תעלת השוד שהיא בהירה וצרה יותר מרוחב בניית הראשים של הקיר (איור 14). בתוך תעלת השוד נתגלה מטבע מאמצע המאה הו׳ לסה״נ (ר׳ Kool, this volume: No. 70).

קיר 454. הקיר שרד לגובה שני נדבכים, והוא מורכב משתי שורות של אבנים מסותתות בפן החיצון שלהן (0.95 מ׳ רוחב). לא נמצא חומר מליטה, ולא ברור אם הייתה זו בנייה יבשה. תעלת השוד מולאה באבנים שבורות, שגרמו להרס רצפת הפסיפס (L420). בין קירות 454 ל־455 הובחנה רצפה (L413; תכנית 4: חתך 1–1) שתשתיתה צהובה, ועליה שכבת אדמה חומה ושכבת אבנים מכוסה בטיח אפור. מעל הרצפה הונחה רצפת טיח, פסיפס או שיש, שלא נשתמרה. בחתך אפשר היה להבחין גם בשברי שיש רבים, רובם דקים ושימשו לציפוי קירות, ומיעוטם עבים (ר׳ ברש, כרך זה [א]: איורים 25:3; 33:4), רעפים רבים, שברי שמשות זכוכית, אבני פסיפס לבנות ואבני פסיפס זכוכית (לא אוירו).

קיר 455. הקיר נשתמר לגובה שלושה נדבכים: הנדבך התחתון בנוי בבניית ראשים מאבנים גדולות (0.4–0.5 × 0.5 × 0.9 מ׳) והוא בולט לדרום, ואילו

איור 14. שטח D/E, תעלת שוד (במרכז) של קיר 452, מבט למזרח.

שני הנדבכים העליונים בנויים מאבנים רבועות (0.28 × 0.50 × 0.50 מ׳). מדרום לקיר הובחנה תעלת היסוד (תכנית 4: חתך 1–1). המרווח שנוצר בין תעלת היסוד לקיר מולא באדמה מעורבת באבני שדה בינוניות.

קיר 553. הקיר השתמר לגובה ארבעה נדבכים, הבנויים אבני גזית וגוויל. אבני הגזית הונחו כשצדן המסותת כלפי דרום, ואילו אבני הגוויל הרבועות והגדולות (0.20 × 0.55 × 0.55 מ׳ בממוצע) הונחו כשפניהן החלקות כלפי צפון. לצד הקיר, בעיקר בחלקו הדרומי־המזרחי, הונחה שורה של אבנים קטנות יותר (0.20 × 0.25 × 0.45 מ׳ בממוצע), שצדן הצר פונה מעלה. אל ראש הקיר ששרד ניגשת מצפון תשתית רצפת טיח (L514; תכנית 4: חתך 1–1). מדרום לקיר נתגלו שרידים מרצפת טיח נוספת (L507), ועליה קטע קטן מאוד של דגם אדרה. לצד רצפת הטיח נמצא תשליל של פסיפס שנעקר.

מדרום לקיר 553 וצמוד לו נמצא קבר (L518), ובו זכר שגילו 22–25 שנים שהונח על גבו, ידיו משוכלות על חזהו וראשו במערב. הקבר נחשף מתחת לתשתית טיט אפורה, ונראה שהוא מאוחר לקיר וקדום להנחת הרצפה.

רצפת טיח 519. באולם הגדול (L517), בין קירות 455 ו־553, נתגלתה רצפת טיח. תשתיתה צהובה, ומעליה אדמה חומה ושכבת אבנים בינוניות מלוכדות בחומר מליטה אפרפר. ברצפת הטיח נותר תשליל של אבני פסיפס — עדות לרצפה שלא שרדה.

במרכז האולם נתגלתה אבן (L525; 0.30 × 0.38 × 0.38 מ׳ מידות חיצוניות), השקועה בתשתית

איור 15. שטח D/E, האבן הרבועה (L525) ברצפת הטיח של אולם 517, מבט לדרום.

הצהובה וחותכת אותה (תכנית 4: חתך 1–1; איור 15). האבן מסותתת ובמרכזה חור רבוע (0.13 × 0.27 × 0.30 מ׳). סביבה נתגלו שברי שיש אחדים (ר׳ ברש, כרך זה [א]: איור 5:43, 46). במרחק 1.2 מ׳ מצפון לה נתגלה בור עגול (L527) ובתוכו תשליל רבוע; אפשר שגם שם הייתה אבן דומה שנשדדה. בלוקוס 527 התשתית לא נפגעה, ואילו בלוקוס 525 היא נחתכה. עם זאת, אפשר לראות שקיעה קלה במפלס התשתית לכיוון בור 527. ייתכן שבבורות אלו נקבעו רגלי שולחן המזבח, שעמד במרכז האפסיס.

קיר 551. הקיר בנוי היטב מאבני גזית רבועות, וניגשת אליו תשתית רצפת טיח (L507).

קיר 550. הקיר נשתמר לגובה חמישה נדבכים; הוא נוטה מערבה החל מהנדבך השני, והחלל שנוצר התמלא באדמה סטרילית (איורים 12, 16).

קיר 552. הקיר ניגש לקירות 550 ו־555. הוא בנוי אבני גזית. רק חלקו הדרומי העליון נחשף בחתך המזרחי של הריבוע, והוא השתמר לגובה שלושה נדבכים. הקיר נוטה לצפון.

קיר 554. מהקיר, הניצב לקיר 550, נותרו שלוש אבני גזית רבועות.

איור 16. שטח D/E, קירות 550 ו־551 נטויים למערב, מבט למערב.

שטח F

בשטח F (נ״צ רי״ח 19624/74756, רי״י 14624/24756) נחשף קיר (W650; 8.5 מ׳ אורך, 2 מ׳ רוחב; תכנית 5; איור 17) שיסודותיו הושתתו על הסלע, והוא השתמר לגובה ארבעה נדבכים. הקיר נמצא כ־40 מ׳ מדרום־מערב למבנה בשטח D/E. הוא נבנה בקו קשתי מעט, וכיוונו הכללי צפון־מזרח–דרום־מערב. הקיר בנוי משני פנים של אבני גוויל גדולות (0.4 מ׳ אורך ממוצע), מוחלקות או מסותתות בפן אחד, ומליבה של אבני גוויל קטנות ובינוניות (0.25 מ׳ גודל מרבי). נראה שאבני קיר זה נשדדו בחלקן, וחלקן הידרדרו מטה וצפונה. אל הקיר ניגשו מצפון ומדרום מפלסי חיים (L602, L604), העשויים מאדמה מהודקת ובה אבנים

איור 17. שטח F, מבט לצפון.

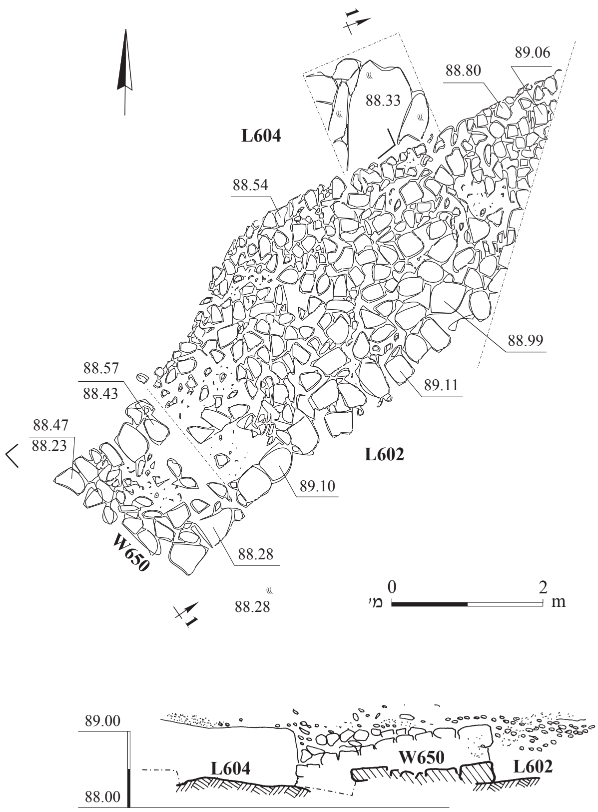

תכנית 5. שטח F: תכנית וחתך.

קטנות. נראה שקיר זה היה חלק מחומה או מקיר תוחם של אזור המגורים, וכי הוא סימן את גבולו הדרומי של היישוב.

שטח G

בשטח G (נ״צ ריי״ח 19623/74750, רי״י 14623/24750) נתגלו שני מכלולים ארכיטקטוניים. הם נמצאו כ־330 מ׳ מדרום למרכז התל, כ־50 מ׳ ממזרח לשטח A של הירשפלד ו־40 מ׳ מדרום לקיר שנמצא בשטח F.

מכלול G1 (תכנית 6; איור 18). בצפון השטח נחשף קיר רחב (W756; 6.5 מ׳ אורך, 2 מ׳ רוחב), שכיוונו מזרח–מערב. הוא בנוי משני פנים של אבני גוויל מוחלקות, וביניהם מילוי של אדמה מהודקת ובה אבנים קטנות ושברי חרסים. אל הקיר ניגשים מצפון שני קירות (W763: 0.7 מ׳ אורך, 0.15 מ׳ רוחב; W764: 0.75 מ׳ אורך, 0.35 מ׳ רוחב מרבי), שהשתמרו מהם שלוש אבני גוויל. לא ברור למה שימש הקיר, ייתכן שנועד לתמוך במילוי שמצפון לו.

מדרום לקיר, במרחק 1.5 מ׳, נחשפו שלוש אבני גזית גדולות (W765), שתיים מהן נוטות לצפון. בין האבנים לחלקו הדרומי־המזרחי של קיר 756 נתגלה מילוי של אבנים קטנות ואדמה מהודקת (L717). אפשר שזו מפולת או שרידי קיר נוסף.

במרחק 3.5 מ׳ מדרום לקיר 756 נחשף קיר רחב נוסף (W721; 6.5 מ׳ אורך הקטע החשוף, 2.1–2.4 מ׳ רוחב). הוא בנוי מאבני גזית שביניהן מעט אבנים קטנות; במקומות שחסרות אבנים (L740) הונח מילוי של אדמה מהודקת, אבנים קטנות ושברי חרסים. אפשר שהחיסרון באבנים נבע משוד, אך ייתכן שהיה מכוון ונועד לרכך זעזועי רעידות אדמה. נדבכיו התחתונים רחבים, ובולטות מהם כלפי דרום מעין אומנות, המורכבות משתי אבני גזית שהונחו בניצב לאבני הקיר ונועדו להעניק לקיר משנה יציבות. כיוונו של קיר זה שונה מזה של קיר 756, והוא סוטה מעט למזרח־דרום־מזרח–מערב־צפון־מערב. נראה שזהו קיר יסוד או קיר תמך למילוי שמדרום לו, או קיר יסוד של מבנה גדול מאוד.

על הפן הצפוני של קיר 721 נשענים שרידי קיר 753, שרק הפן הצפוני שלו מיושר (4.7 מ׳ אורך הקטע שנשתמר, 1.3 מ׳ רוחבו במזרח ו־0.8 מ׳ במערב, גובהו כ־0.5 מ׳). הקיר בנוי מאבני גוויל בינוניות ומעט אבני גזית גדולות, שנשדדו כנראה מקיר 721. במילוי הטבעי שמדרום לקיר (L715) נמצאו שני קנקנים (איור 24: 11, 12).

איור 18. מכלול G1, מבט למזרח.

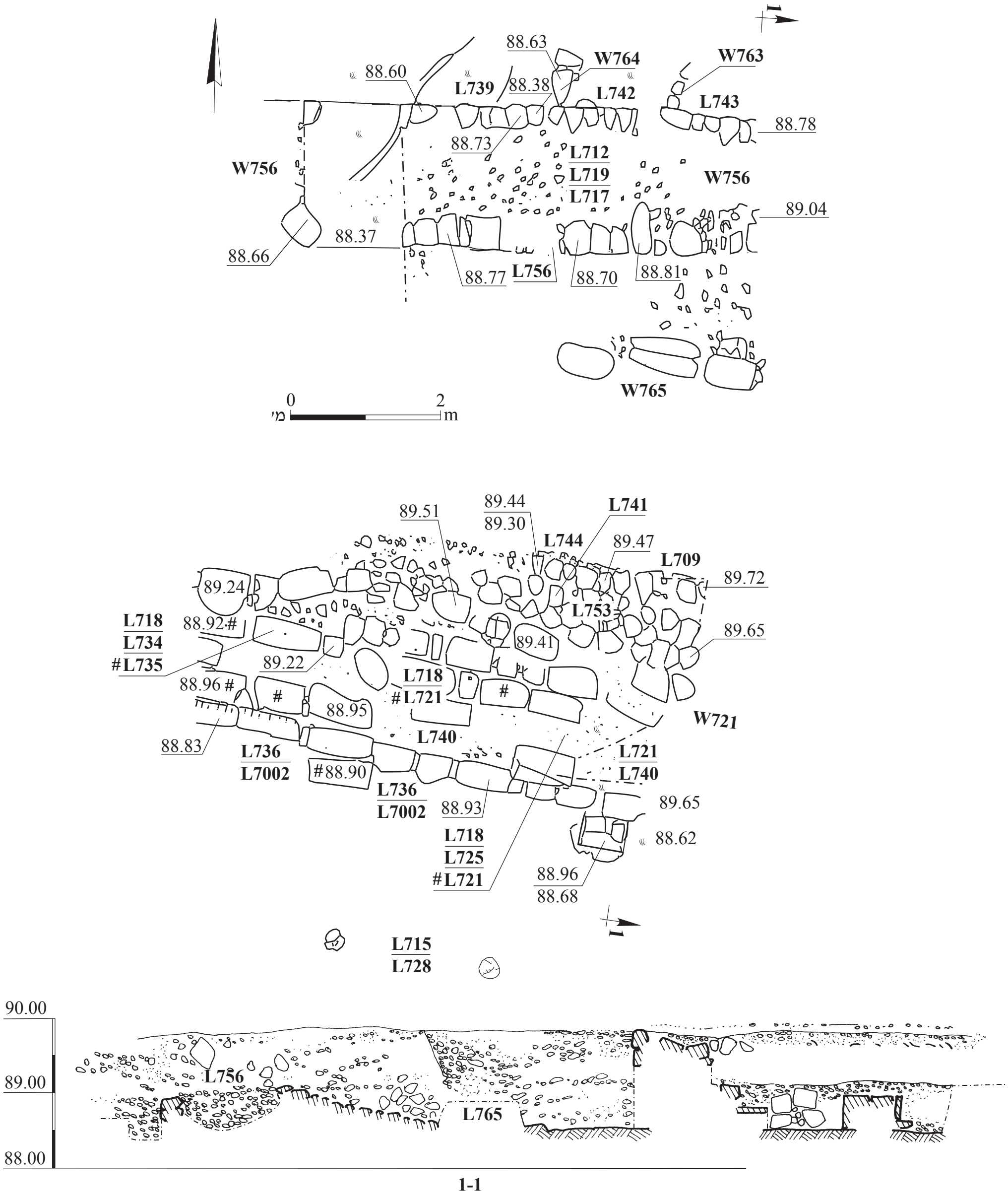

תכנית 6. מכלול G1: תכנית וחתך.

מכלול G2 (תכנית 7; איור 19). כ־15 מ׳ מדרום לקיר 756 נחשף חלק ממבנה גדול (18 מ׳ אורך הקטע שנחשף). בחדר הגדול (L704) ובשני החדרים הקטנים שמדרום לו (L706, L708) לא השתמרו רצפות או תשתיות לרצפה. ממערב לחדר 704 נתגלה חלק מריצוף אבן (L714), אך לא היה אפשר לקשור ריצוף זה עם קירות כלשהם.

קירות המבנה נשתמרו חלקית (כ־0.5 מ׳ רוחב ממוצע). הם נבנו מאבני גוויל מוחלקות, ללא חומר מליטה, למעט קיר 752 (להלן). גודלו של חדר

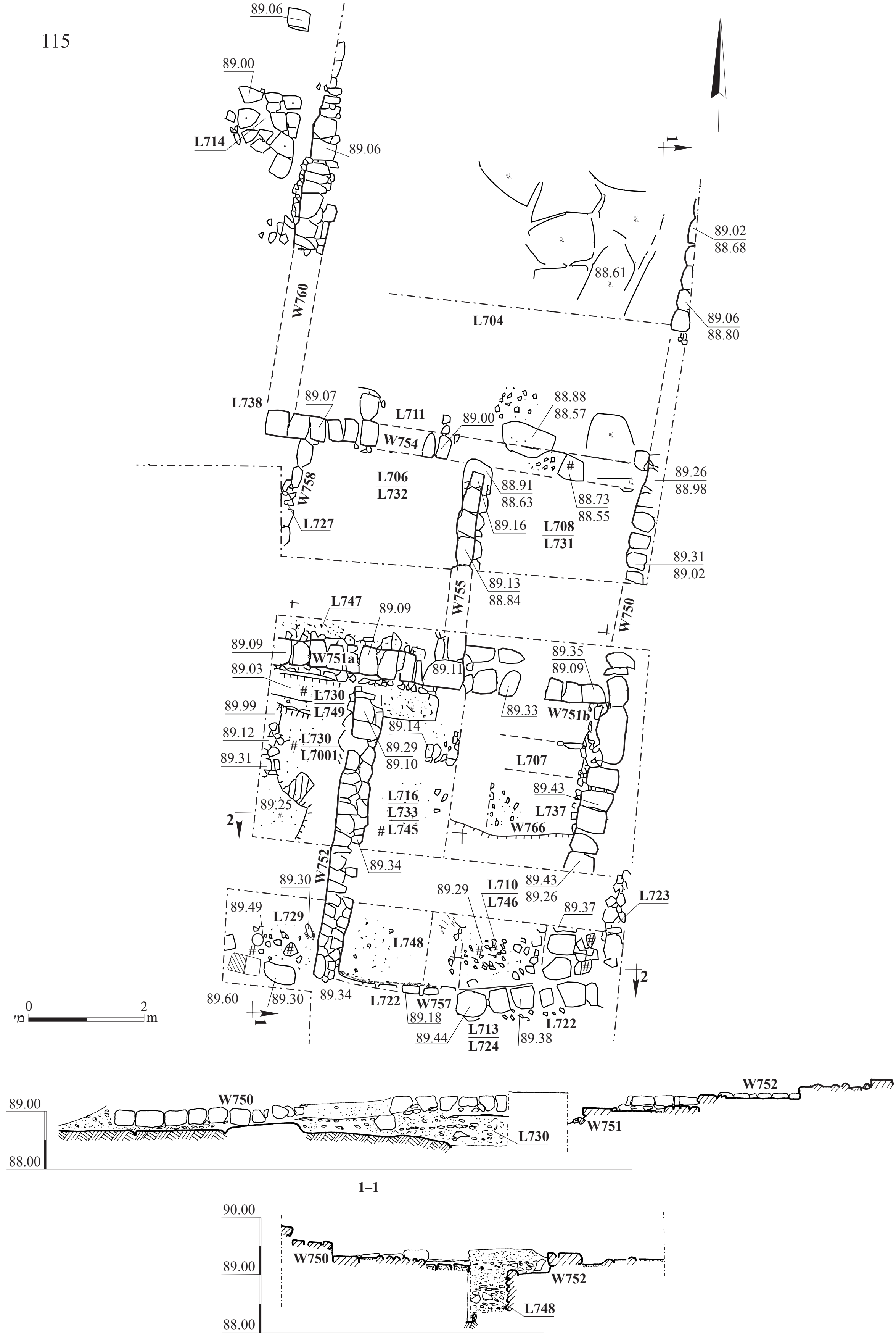

תכנית 7. מכלול G2: תכנית וחתכים.

איור 19. חלקו הדרומי של מכלול G2, מבט למזרח.

704 לא הוברר, כיוון שהקיר הצפוני לא התגלה; מידותיו הפנימיות המשוערות הן 5.8 × 6.3 מ׳. מצדו המערבי של קיר 754 בולטת אבן לכיוון צפון, אולי חלק מקיר שחצה את החדר מצפון לדרום, ופורק או נשדד בשלב כלשהו. כמחצית מקיר 754 פורקה בשלב מאוחר ובמקומו הונחה רצפה.

מדרום לחדר 704 נחשפו כמעט בשלמותם שני חדרים (L706, L708; ‏2.5 × 3.2 מ׳ כל אחד). על החלק שפורק מקיר 754 הונח ריצוף אבן, וחדרים 708 ו־704 אוחדו. נראה שקיר 758 (0.25 מ׳ רוחב), שתחם את חדר 706 ממערב, הוא קיר פנימי; הוא אינו המשכו של קיר 760, אלא ניגש אל קיר 754, כ־0.5 מ׳ לפני פינתו המשוערת עם קיר 760. הוא גם שונה מקיר 750 התוחם את המכלול ממזרח. קיר 751 תוחם את החדרים מדרום. בחלקו המזרחי (W751b), הקיר מורכב מאבני גוויל מהוקצעות, ובחלקו המערבי (W751a) — מאבני גזית בבניית פתינים. בפינת קירות 751 ו־755 יש חיזוק.

בדרום המכלול נחשף חדר נוסף בשלמותו (L716; ‏3.4 × 4.9 מ׳); קירו המערבי (W752) בנוי אבני גוויל בינוניות, מהוקצעות בפן החיצון שלהן, וקירו הדרומי (W757) חסר בחלקו המערבי. בפינתו הצפונית־המערבית של החדר נתגלתה רצפת טיח לבנבנה, ובפינתו הדרומית־המזרחית — ריצוף אבן על תשתית של אדמה מהודקת, שמשולבות בה אבנים קטנות. בפינה הדרומית־המערבית נתגלה מתקן מטויח, צמוד לקיר 757 לאורך 1.7 מ׳ (L748).

ממערב לחדר זה נחשף חלקית חדר 730; קירותיו הדרומי והמערבי לא נמצאו. בחדר נתגלו שתי רצפות טיח זו על זו (L729, L749).

למבנה שני שלבים: בראשון נבנו קירות 757, 750 ו־766 וחלקו המערבי של קיר 751 (W751a). מקיר 766, שכיוונו מזרח–מערב והוא מפריד בין חדרים 707 ו־710, השתמרה רק תעלת היסוד (מדרגת סלע במרכז החדר). לשלב זה שייך גם המתקן המטויח (L748). קיר 757 טויח בטיח הידראולי עבה, ובו שברי חרסים מצולעים. נראה שגם חלקו הדרומי של קיר 750 היה מטויח ובמקום היה מתקן לאיגום נוזלים.

בשלב השני פורק קיר 766. בין קיר 750 לקיר 755 נבנה המשכו של קיר 751 (W751b); חלל החדרים מולא באבנים קטנות שמעורבות בהן הרבה מאוד חרסים, ומעליהן — קיר 752. ממזרח לקיר זה הונחה רצפת אבנים קטנות מטויחת בשכבת טיח עבה (L746), ומעליה — טבון. ממערב לקיר הונחה רצפת טיח (L7001), המורכבת מאבנים בינוניות ושטוחות, שהונחו על תשתית של אבנים קטנות וחומר מליטה, ורצפת אבנים (L749), הניגשת לקירות 751 ו־752. מעליהן, בשלב מאוחר, הונחה רצפת טיח נוספת (L729).

איור 20. שטח H, הבאר, מבט לצפון־מערב.

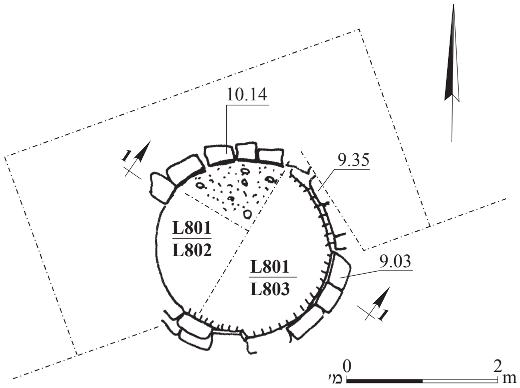

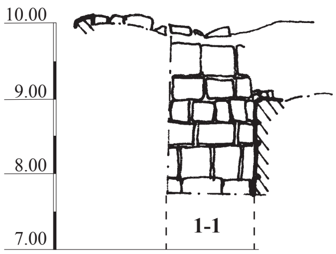

תכנית 8. שטח H: תכנית וחתך.

בין רצפות 749 ל־7001 הפרידה מחיצה שרק שריד ממנה נשתמר. היא טויחה משני צדדיה, ונראה שהייתה דופן של מתקן מטויח. מדרום, על תשתית רצפה 7001, נמצאה אבן גזית גדולה ששולבה ברצפה. בשלב השני הונחה רצפה 729 מעל רצפה 7001 ואבן הגזית. הרצפה עשויה מאבנים קטנות וחומר מליטה בהיר. במערב הרצפה שוקעה אמפורה עד מחציתה, וממזרח לה נתגלו שרידי אמפורה נוספת, מרוסקת, מתחת לרצפת הטיח.

איכות הבנייה הירודה של המבנים והממצא הדל — כמעט שלא נמצאו שברי שיש או כלי חרס מיובאים — מעידים כנראה שאזור זה, מדרום לקיר שנמצא בשטח F, היה מחוץ לתחום המגורים ושימש אולי אזור תעשייה. ייתכן שזהו מבנה שבשלב הראשון שימש בחלקו מתקן הקשור לנוזלים ובו מחסנים וחדרים סביב, ובשלב השני החדר הדרומי שלו הוסב לאזור בישול. מטבעות מעטים נתגלו בשטח זה, המאוחר שבהם תוארך לסוף המאה הה׳ לסה״נ (ר׳ Kool, this volume: No. 62).

שטח H

בשטח H (נ״צ רי״ח 19620/74738, רי״י 14620/24738), כ־100 מ׳ מדרום למכלול G2, נמצאה באר מים (כ־2.3 מ׳ קוטר; תכנית 8; איור 20). הבאר — פיר ארוך ועמוק, שנחצב בסלע ודופן באבני גזית — נחפרה לעומק 3.5 מ׳, מבלי להגיע לקרקעיתה (6.5 מ׳ מעל פני הים). היא סיפקה מים ליישוב, לאזור התעשייה או לעוברים בדרך הים הסמוכה. בבאר נתגלו ארבעה מטבעות מהמאה הה׳ לסה״נ, המאוחר שבהם מתוארך לסופה (ר׳ Kool, this volume: Nos. 54, 63).

הממצא

כלי החרס

רוב כלי החרס שיוצגו להלן נמצאו במילויים מעל רצפות, במפלסי חיים או במילויים מתחת לרצפות ולתשתיות. הכלים מייצגים את רוב הטיפוסים שנמצאו בחפירה. הדיון בהם יהיה קצר, כיוון שכמותם נתגלו בחפירותיהם של אלגביש (1977) והירשפלד (Amir 2006).[2] חלק מהכלים, כגון קנקנים, קערות ונרות, יוצגו כאן אף שלא נתגלו בלוקוסים שצוינו לעיל, שכן לדעתנו יש חשיבות בהצגתם כאן.

בשל אופי החפירה והיקפה, לא מצאנו טעם בניתוח סטטיסטי של כל הממצא, אלא רק של

הכלים המיובאים מהלוקוסים שצוינו לעיל. יש לציין שהניתוח הסטטיסטי מוטה מעט, בשל אופי מיון הכלים. כלי החרס יוצגו כאן טיפולוגית, ואילו בלוחות הם מוצגים בהתאם לשטח שבו הם נמצאו.

קערות מקומיות.— נמצאה קערה אחת ממשפחת הקרמיקה הביזנטית העדינה (Fine Byzantine Ware; איור 22:10). לקערה שפה פשוטה ודופן דקה מעוטרת בעיטור גלי חרוט. קערות אלו מתוארכות לאמצע המאה הו׳ – סוף המאה הז׳/תחילת המאה הח׳ לסה״נ (Magness 1993:193–194, Form 1a). נראה שאף הקערות באיורים 23:4 ו־24:6 מקומיות.

קערות מיובאות.— הקערות המיובאות, מקבוצת כלי החרס המחופים אדום מהתקופה הרומית המאוחרת (Late Roman Red Slip Ware; צוף תשס״ג; Hayes 1972), הן הקבוצה הגדולה, העשירה והמגוונת מבין הכלים הפתוחים (56%). מרביתן (53%) שייכות למשפחת הקרמיקה הקפריסאית (Cypriot Red Slip Ware; CRSW). נמצאו גם כלים ממשפחות Phocean Red Slip Ware (PRSW; 29%), קרמיקה צפון־אפריקנית (ARSW; 16%; African Red Slip Ware) ושתי קערות מצריות (Egyptian Red Slip Ware; ERSW).

הקערות הקפריסאיות הן הנפוצות ביותר; שבעה טיפוסים נמצאו, שישה מהם מוצגים. טיפוס CRSW 9 (איורים 21:1; 23:5, 7) מתוארך לסוף המאה הד׳ – סוף המאה הז׳ לסה״נ (Hayes 1972:379–382, Fig. 82; Meyza 1995:181). טיפוס CRSW 8 (איורים 21:2; 22:3; 23:1) וטיפוס CRSW 2 (איורים 21:3; 22:1, 5), מתוארכים למאה הו׳ לסה״נ (Hayes 1972:373–376, 379, Figs. 80, 81). הטיפוס הנפוץ ביותר הוא CRSW 7 (איורים 21:4, 5; 22:4, 7; 23:2), לקערה באיור 21:4 ידית אופקית מתחת לשפה. ידיות יש גם לקערות מטיפוס CRSW 11 (איורים 21:6, 7; 22:2, 6; 23:8), שהוא נדיר יחסית, אם כי כאן הוא זהה בגודלו לטיפוס CRSW 7. שני טיפוסים אלו תוארכו על ידי הייז (Hayes 1972:377–379, 383, Figs. 81, 84) בהתאמה) לאמצע המאה הו׳ – תחילת/אמצע המאה הז׳ לסה״נ. הקערות המאוחרות ביותר הן מטיפוס 10 CRSW (איור 23:6), המתוארכות למאה הז׳ לסה״נ (Hayes 1972:382–383, Fig. 82).

נמצאו שלושה טיפוסי קערות ממשפחת PRSW. הקדום ביותר הוא PRSW 1 (איור 21:8) שתוארך למאה הה׳ לסה״נ (Hayes 1972:325–327, Fig. 65). הנפוץ ביותר הוא PRSW 3, על שני הווריאנטים שלו, C ו־H (איורים 22:8 [C]; 21:9; 23:9, 10 [H]), שתוארך לשליש הראשון של המאה הו׳ לסה״נ (Hayes 1972:329–338, Fig. 68). הקערות באיורים 23:14; 24:1 נמנות עם טיפוס PRSW 10C מהמחצית הראשונה של המאה הז׳ לסה״נ (Hayes 1972:343–346, Fig. 71). מהקערה שבאיור 23:14 השתמר רק שבר קטן מבסיס מעוטר בצלב; אף היא שייכת למשפחה זו, ומתוארכת לסוף המאה הה׳ –תחילת המאה הו׳ לסה״נ או מאוחר יותר (Hayes 1972:365, Figs. 79, 71e).

אף שמספר הקערות הצפון־אפריקניות קטן למדי, הן משתייכות לשמונה טיפוסים, חמישה מהם מוצגים. הקדום ביותר הוא ARSW 99 (איורים 23:11; 24:3) המתוארך למאה הו׳ לסה״נ (Hayes 1972:152–156, Fig. 28). הקערה באיור 21:10 היא מטיפוס ARSW 105. הקערות באיורים 22:9 ו־23:3 הן מטיפוס ARSW 104C, המתוארך לסוף המאה הו׳ – אמצע המאה הז׳ לסה״נ (Hayes 1972:160–169, Figs. 30, 32). הטיפוס המאוחר ביותר הוא ARSW 107 (למשל איור 23:13), מהמחצית הראשונה של המאה הז׳ לסה״נ (Hayes 1972:171, Fig. 33).

לצד הקערות הצפון־אפריקניות נמצאו גם קערות שהן כנראה חיקוי מקומי שלהן. הקערות באיורים 21:11 ו־23:12 הן חיקוי של טיפוס ARSW 93 (Hayes 1972:145–148, Fig. 27). הקערה באיור 24:4 היא חיקוי של טיפוס ARSW 91, המתוארך לאמצע המאה הו׳ – אמצע המאה הז׳ לסה״נ (Hayes 1972:143, Fig. 26), או של קערה מצרית (להלן).

נתגלתה קערה אחת (איור 24:5) ממשפחת כלי החרס המצריים (ERSW B, טיפוס a). לדעת הייז (Hayes 1972:397, Fig. 88), הקרמיקה המצרית מחקה קרמיקה צפון־אפריקנית ומתוארכת למאות הה׳–הז׳ לסה״נ. כאמור, אפשר שהקערה באיור 24:4 היא חיקוי של ERSW A(u), המתוארך למחצית השנייה של המאה הו׳ לסה״נ (Hayes 1972:392, Fig. 86).

פכים מיובאים.— פכים מקבוצת כלי החרס המחופים אדום מהתקופה הרומית המאוחרת נדירים. לפך באיור 24:7 עיטור מקדה על הצוואר, והוא נמנה עם טיפוס CRSW 12 שהייז (Hayes 1972:383–385, Fig. 84) תיארך למאה הז׳ לסה״נ. הפכים באיורים 22:11 ו־23:15 אינם מופיעים אצל הייז, אך על סמך הטין והחיפוי שלהם נראה שגם הם שייכים למשפחה זו.

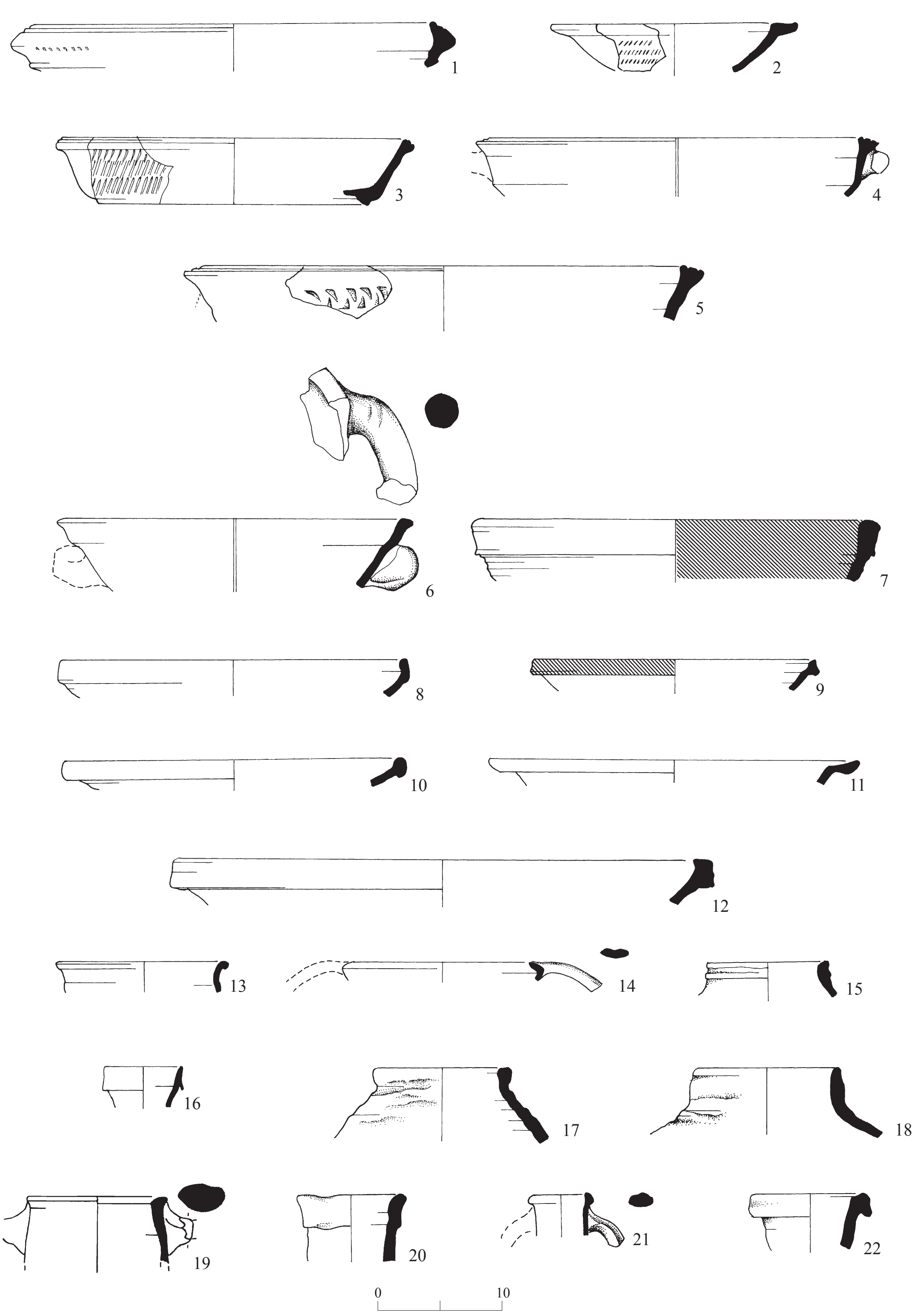

איור 21. כלי החרס משטח A.

איור 21

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	108	1009	טין חום–כתום, מפולם היטב
2	קערה	119	1071/5	טין חום–אדום, חיפוי אדום, מפולם היטב
3	קערה	134	1164/3	טין חום–אדום, חיפוי אדום, מפולם היטב
4	קערה	134	1164/5	טין חום–אדום, חיפוי אדום, מפולם היטב
5	קערה	119	1049/11	טין חום־אדמדם, חיפוי אדום, מפולם היטב
6	קערה	119	1050/11	טין חום–כתום, חיפוי אדום, מפולם היטב
7	קערה	119	1071/18	טין חום–אדום, חיפוי חום בהיר, מפולם היטב
8	קערה	134	1146/1	טין חום–אדום, חיפוי אדום, מפולם היטב
9	קערה	119	1071/14	טין חום–אדום, חיפוי אדום, מפולם היטב
10	קערה	134	1146/2	טין חום–אדום, חיפוי אדום, מפולם היטב
11	קערה	119	1049/8	טין חום–אדום, חיפוי אדום, מפולם, מעט חסמים לבנים
12	מורטריום	134	1131/2	טין חום כהה גס עם מיקה, ליבה כהה
13	סיר בישול	108	1014	טין חום–אדום עם מיקה
14	סיר בישול	119	1071/6	טין חום–אדום, חסמים לבנים
15	סיר בישול	119	1050/12	טין אדום, חיפוי שחור, ליבה כהה
16	פך	134	1131/3	טין חום, חסמים לבנים
17	קנקן	119	1071/7	טין חום–אדום
18	קנקן	134	1146/4	טין כתום חולי, גריסים לבנים
19	אמפורה	110	1016	טין חום־אדמדם גס, ליבה חומה
20	אמפורה	134	1146/3	טין חום־אדמדם גס, ליבה חומה
21	אמפורה	119	1071/23	טין חום כהה, מפולם היטב עם מיקה
22	אמפורה	119	1049/18	טין צהוב בהיר, מפולם היטב

מורטריום (איור 12:21).— שתי מורטריה נתגלו: אחת מקומית (לא אוירה) והאחרת מהמשפחה הצפון־סורית (Hayes 1967; Blakely, Brinkmann and Vitaliano 1992). למורטריום שפה מרובעת, והיא עשויה מטין גס ובו הרבה מיקה. לדעת קלדרון (Calderon 2000:149–150, Pl. XXV:78), ייבוא המורטריה לאזור החוף הארץ־ישראלי הצפוני נמשך לפחות עד המאה הו׳ לסה״נ.

סירי בישול.— שלושה טיפוסי סירים נמצאו: הנפוץ ביותר הוא סיר בעל צוואר זקוף (איור 13:21). לסירים באיורים 14:21 ו־16:23 צוואר מזווה. מרכז ייצורם היה כנראה בקפריסין, והם מתוארכים למאות הה׳–הו׳ לסה״נ (אביעם וגצוב תשנ״ח:69, איור 11:9; Adan-Bayewitz 1986: Fig. 4:3, 4). סיר מס׳ 16 נפוץ בעיקר בצפון הארץ ומתוארך למאות הו׳–הז׳ לסה״נ (Calderon 2000:108, Pl. VII:30).

הטיפוס השלישי נדיר, רק שבר אחד נמצא; לסיר שפה שטוחה (איור 15:21). לדעת קלדרון (Calderon 2000:138, Pl. XXII:40), הוא נפוץ בצפון הארץ ובמצרים ומתוארך למאות הה׳–הז׳ לסה״נ.

פך (איור 17:23).— מהפך נשתמר הצוואר וחלק מהזרבובית והמסננת, ללא השפה. פך דומה נתגלה

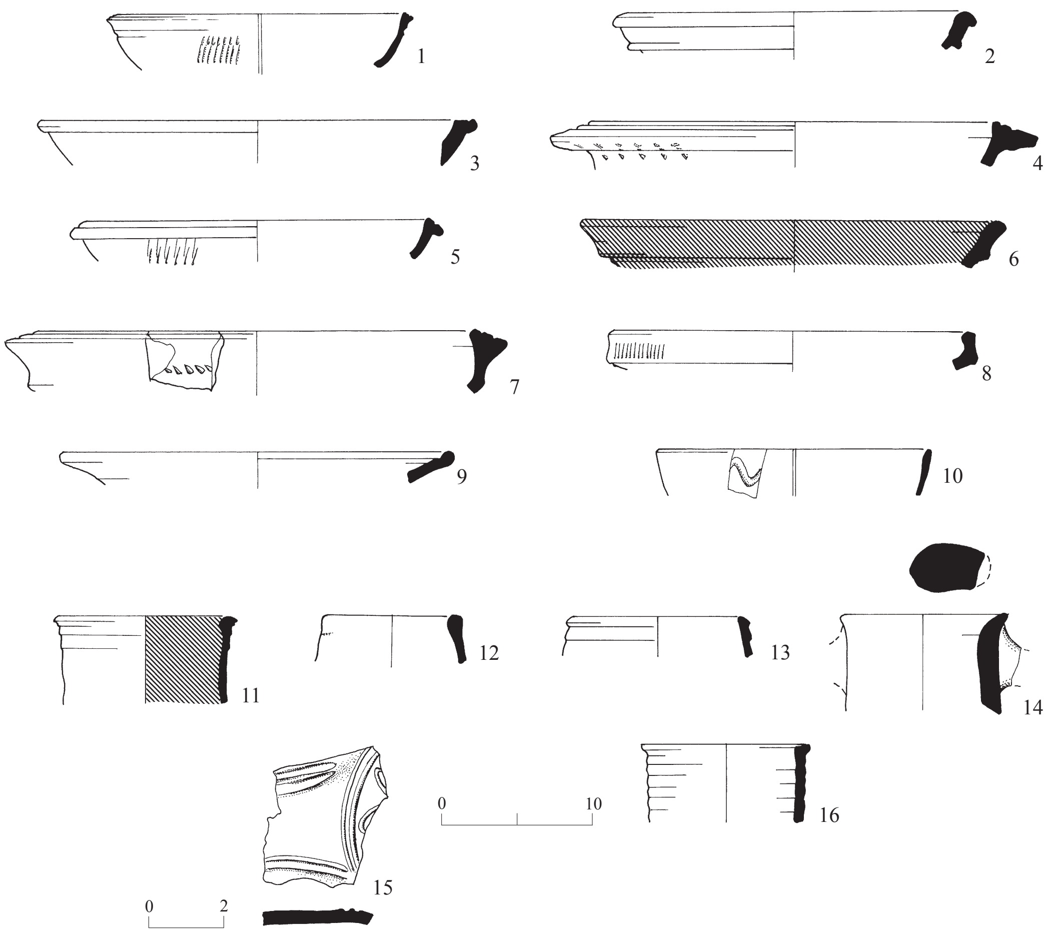

איור 22. כלי החרס משטחים B (1–4) ו־C (5–16).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	2000	20158	טין חום־אדמדם, חיפוי חום, מפולם היטב
2	קערה	2000	20157	טין חום־אדמדם, חיפוי חום, מפולם היטב
3	קערה	2000	20172/1	טין חום־אדמדם, חיפוי חום, מפולם היטב
4	קערה	2000	20172/2	טין חום־אדמדם, חיפוי אדום, מפולם היטב
5	קערה	3010	30030	טין חום–אדום, חיפוי אדום, מפולם היטב
6	קערה	3011	30158/2	טין חום–אדום, חיפוי אדום, מפולם היטב
7	קערה	3011	30158/1	טין חום–כתום, חיפוי אדום, מפולם היטב
8	קערה	3022	30110/5	טין חום–אדום, חיפוי חום, מפולם היטב
9	קערה	3022	30156/2	טין חום–אדום, חיפוי אדום, מפולם היטב
10	קערה	3022	30110/2	טין חום־אדמדם, ליבה שחורה, מפולם היטב
11	פך	3022	30110/1	טין חום–אדום, חיפוי אדום
12	קנקן	3022	30110/4	טין כתום–אדום, ליבה שחורה
13	קנקן	3042	30251	טין כתום–אדום
14	אמפורה	3022	30110/3	טין חום, מפולם, מעט חסמים לבנים
15	נר	3022	30156	טין חום בהיר, חסמים לבנים
16	צינור	3022	30174	טין חום־אדמדם

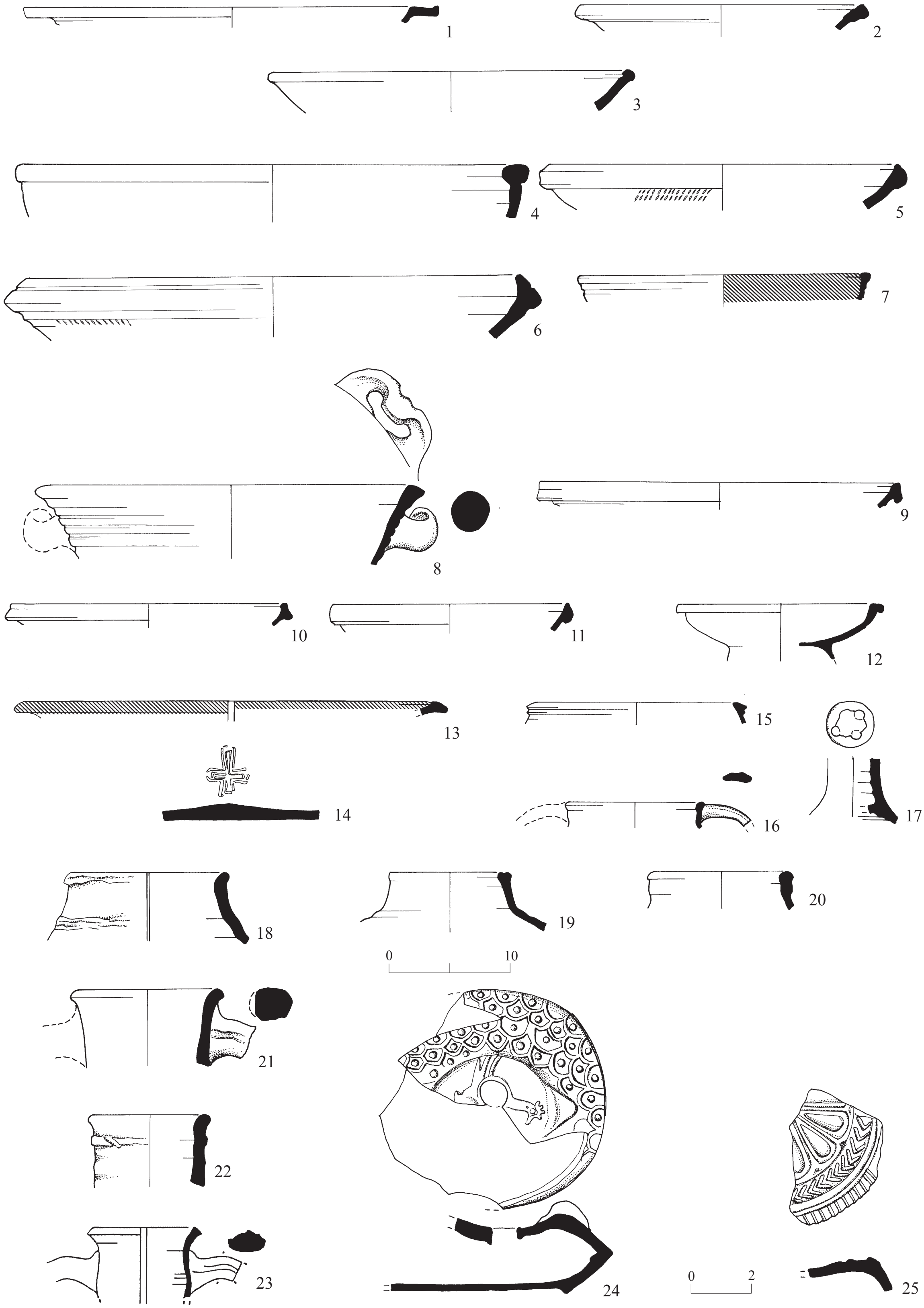

איור 23. כלי החרס משטח E/D.

◄ איור 23

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	420	40279/1	טין חום־אדמדם, חיפוי אדום, מפולם היטב
2	קערה	420	40144	טין חום–אדום, חיפוי אדום, מפולם היטב
3	קערה	420	40279/2	טין חום–אדום, חיפוי אדום, מפולם היטב
4	קערה	420	40116/1	טין צהוב־אדמדם, מפולם היטב עם מיקה
5	קערה	445	40383	טין חום־אדמדם, חיפוי אדום, מפולם היטב
6	קערה	445	40393/1	טין צהוב–אדום, חיפוי אדום, מפולם היטב
7	קערה	443	40405/3	טין חום–כתום, חיפוי אדום, מפולם היטב
8	קערה	435	40295	טין חום–כתום, חיפוי חום, מפולם היטב
9	קערה	443	40405	טין חום–אדום, חיפוי אדום, מפולם היטב
10	קערה	443	40405/2	טין חום–אדום, חיפוי אדום, מפולם היטב
11	קערה	443	40405/1	טין חום–אדום, חיפוי אדום, מפולם היטב
12	קערה	406	40178	טין חום–אדום, חיפוי אדום מפולם, חסמים לבנים קטנים
13	קערה	448	40422/3	טין חום–אדום, חיפוי אדום, מפולם היטב
14	קערה	417	40228	טין חום–אדום, חיפוי אדום, מפולם היטב
15	פך	443	40405/5	טין חום–אדום, חיפוי אדום, מפולם היטב
16	סיר בישול	445	40393/2	טין חום–אדום עם מיקה, חיפוי שחור
17	פך	445	40393/3	טין חום, חסמים לבנים ושחורים
18	קנקן	445	40393/4	טין חום
19	קנקן	420	40116/2	טין כתום־אדמדם, ליבה שחורה, צרוף היטב
20	קנקן	445	40393/5	טין חום–כתום, חסמים שחורים
21	אמפורה	446	40363	טין חום־אדמדם גס, ליבה חומה
22	אמפורה	443	40405/4	טין צהוב בהיר, מפולם היטב
23	אמפורה	448	40422/1	טין צהוב בהיר, מפולם היטב
24	נר	404	40016	חום בהיר, מפולם היטב
25	נר	404	40016	טין חום בהיר, מפולם היטב

ברמת הנדיב (Calderon 2000:145–146, Pl. XXIV:65).

פך אנטיליה (איור 8:24).— מהפך נשתמר חלקו העליון והוא מתוארך למאות הו׳–הז׳ לסה״נ (Ayalon 2000: Fig. 3:4; Calderon 2000:147, Pl. XXV:73–74).

קנקנים.— לקנקן באיור 17:21 שפה זקופה וגבוהה, ולקנקנים באיורים 18:23 ו־9:24 שפה קצרה ומעובה. הם נמנים עם טיפוס קנקני עזה ומקבילים לטיפוסים 3 ו־4 של מג׳רק (Majcherek 1995: Pl. 3). קנקני עזה שנתגלו ברמת הנדיב תוארכו למאות הו׳–הז׳ לסה״נ (Calderon 2000:119–127, Pls. XVI:8; VI:1).

קנקן השק באיור 18:21 נפוץ מאוד בדרום הארץ ובמרכזה בתקופה הביזנטית ומכונה ״קנקן חופי״. לקנקן צוואר קצר שלו קימור או עיבוי במרכזו ושפה פשוטה או נוטה מעט חוצה. הוא עשוי מטין חולי שנצרף לחרס חום–אדום/כתום.

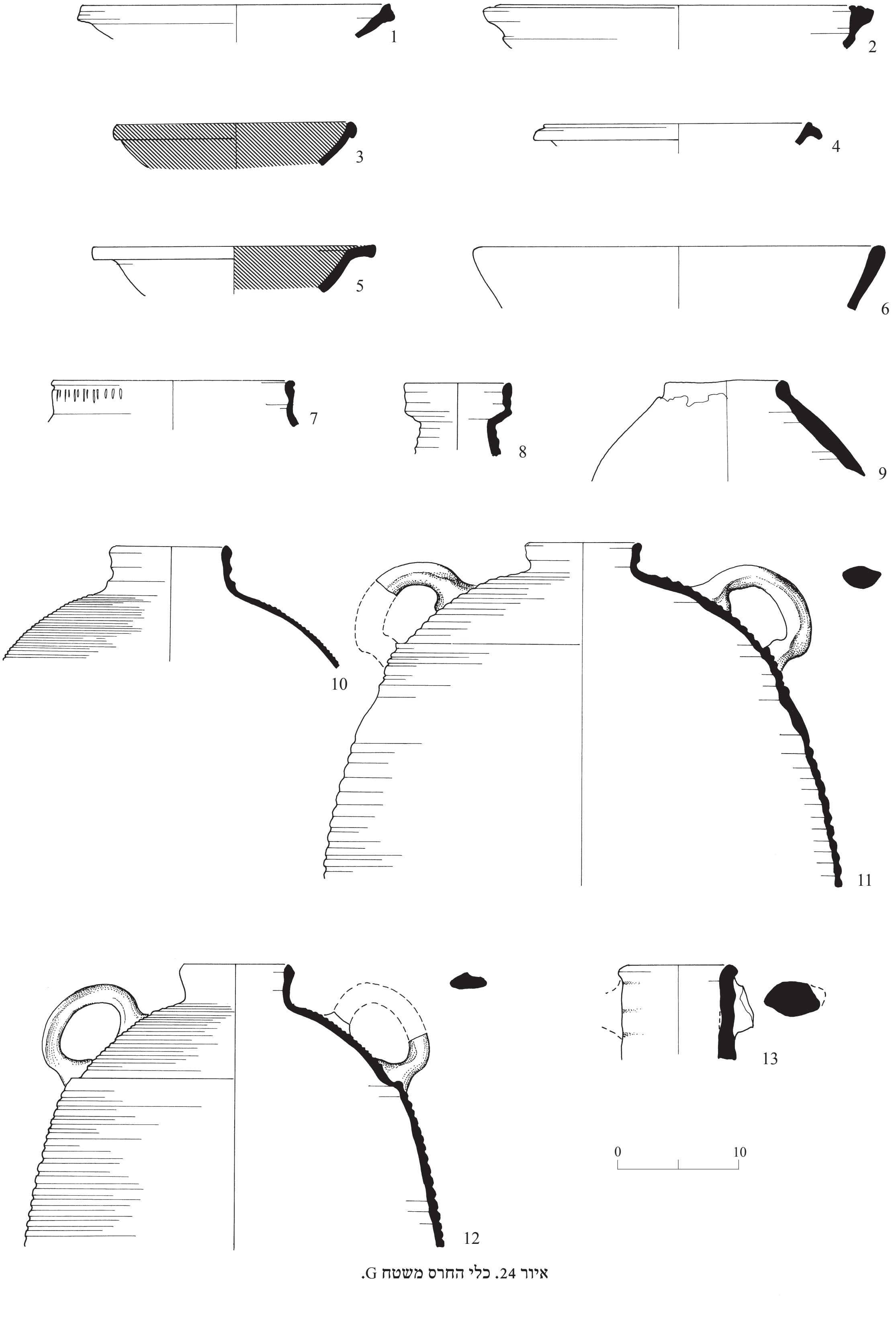

איור 24. כלי החרס משטח G.

איור 24

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	745	70165/4	טין חום–אדום, חיפוי אדום, מפולם היטב
2	קערה	745	70170/1	טין חום–כתום, חיפוי אדום, מפולם היטב
3	קערה	745	70176/2	טין כתום–שחור, חיפוי שחור, מפולם היטב
4	קערה	745	70176/1	טין חום–כתום, חיפוי אדום, מפולם היטב
5	קערה	745	70170/2	טין חום–כתום, חיפוי אדום, מפולם היטב
6	קערה	745	70165/3	טין חום גס, ליבה חומה־אפורה
7	פך	745	70165/5	טין חום כהה, חיפוי אדום מפולם היטב
8	פך אנטיליה	7002	70199	טין חום
9	קנקן	745	70165/1	טין חום
10	קנקן	710	70047	טין אפור/שחור–כתום, חסמים לבנים
11	קנקן	715	70096	טין כתום, חסמים לבנים גסים ושחורים
12	קנקן	715	70175	טין אפור/שחור–כתום, חסמים לבנים גסים
13	אמפורה	745	70165/2	טין חום־אדמדם גס, ליבה חומה

גם בקנקנים אלו נמרחו גושי טין על הצוואר בדומה לקנקני עזה. טיפוס קנקנים זה תוארך ברמת הנדיב למאות הו׳–הז׳ לסה״נ (Calderon 2000:104, Pl. VI:17–19).

הקנקנים באיורים 12:22, 13; 19:23; 10:24–12 הם קנקני שק צפוניים המכונים ״קנקני בית שאן״. הם יוצרו מטין מפולם שנצרף היטב לחרס אפור ומעוטרים בלבן. לקנקנים אלו, הנפוצים מאוד בשקמונה, רכס בתחתית הצוואר (איור 10:24), רכס מתחת לידיות (איור 11:24, 12) או צוואר נוטה פנימה (איורים 12:22, 13; 19:23, לאחרון שפה חתוכה). קלדרון (Calderon 2000:129–131, Pl. XVIII:16–18) תיארכה טיפוס זה של קנקנים למאות הו׳–הז׳ לסה״נ. לקנקן השק באיור 20:23 צוואר קצר. מקבילה לו נמצאה ברמת הנדיב (Calderon 2000:127–129, Pl. XVII:13).

אמפורות.— לאמפורות באיורים 19:21, 20; 14:22; 21:23–23; ו־13:24 צוואר רחב וגבוה ושתי ידיות מתחת לשפה. הן שייכות לטיפוס 44A של פיקוק וויליאמס (Peacock and Williams 1986:185–187, Fig. 104) ולטיפוס 1 ברמת הנדיב, שתוארך לתחילת המאה הה׳ – אמצע המאה הז׳ לסה״נ (Calderon 2000:132–133, Pl. XX).

האמפורה באיור 21:21 קטנה, והיא עשויה מטין ובו הרבה מיקה. היא שייכת לטיפוס 45 של פיקוק וויליאמס (Peacock and Williams 1986:188–189, Fig. 107) המתוארך לסוף המאה הה׳ – סוף המאה הו׳ לסה״נ. לאמפורה באיור 22:21 שפה מקופלת חוצה; היא שייכת לטיפוס 51 של פיקוק וויליאמס (Peacock and Williams 1986:202–203, Fig. 112) המתוארך למאות הד׳–הו׳ לסה״נ.

נרות.— מעט מאוד נרות נתגלו, כולם עשויים בדפוס. מהנר באיור 15:22 נשתמר רק שבר מהחרטום והתחלת הדיסקוס המעוטר. הוא מקביל לטיפוס 23 של חדד (Hadad 2002:61), המתוארך למאה הה׳ – ראשית המאה הו׳ לסה״נ. הדיסקוס בנרות באיור 24:23, 25 מעוטר בתרנגול ובפרח בהתאמה. נרות אלו שייכים לטיפוס בצת, ומתוארכים למאה הו׳ — אמצע המאה הז׳ לסה״נ (Hadad 2002:71–72, Type 30).

חפצי המתכת

בחפצי המתכת (איור 25) כלי עבודה (מס׳ 1–3), ששימושם אינו ברור; חלקי מנעולים (מס׳ 4, 5); מסמרים (מס׳ 6); צמיד (מס׳ 7); סיכת רכיסה (מס׳ 8); שבר כלי (מס׳ 9); פעמונים (מס׳ 10, 11); ומשקולת דיג (מס׳ 12).

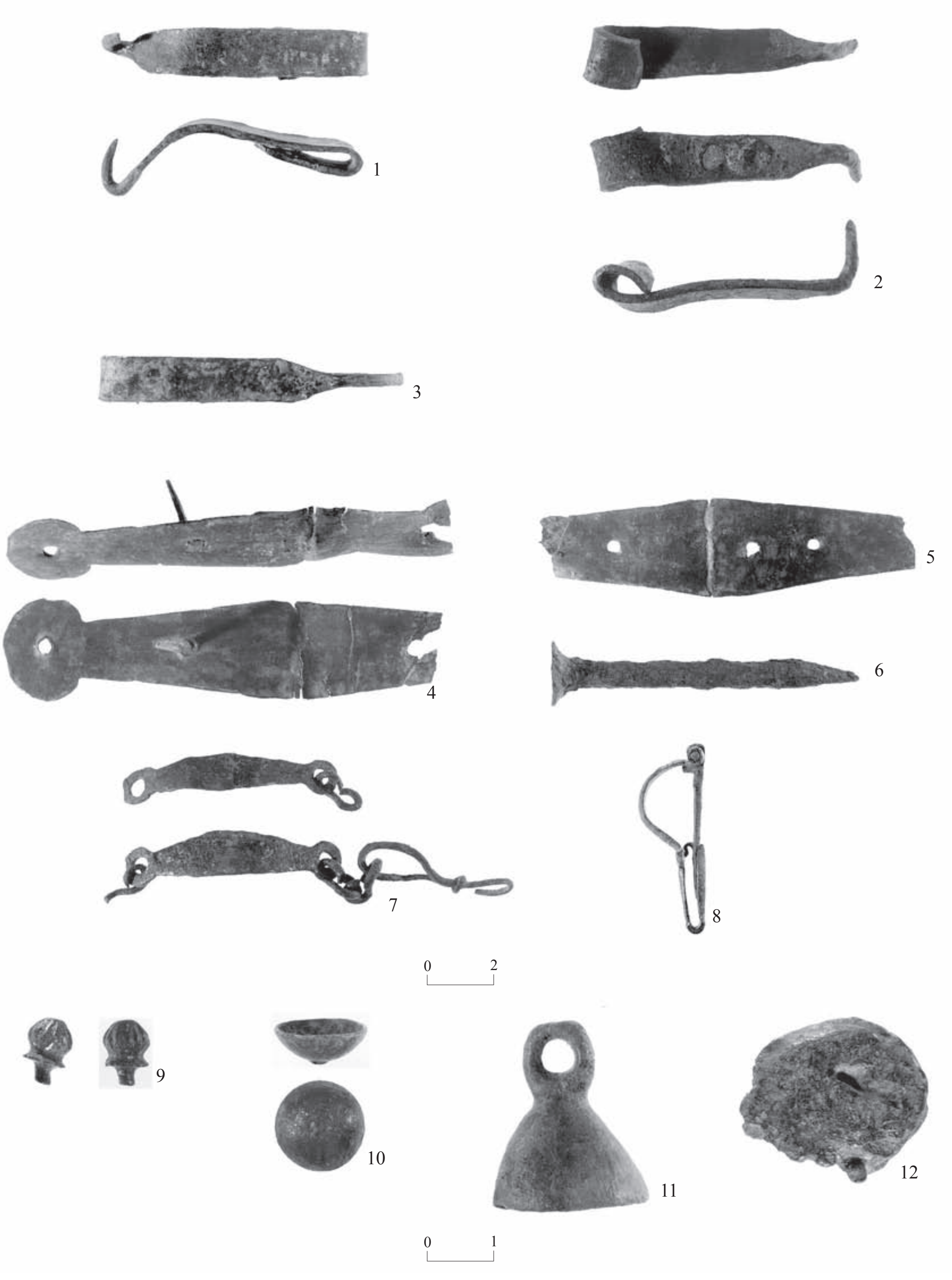

איור 25. חפצי המתכת.

◄ איור 25

מס׳	שטח	לוקוס	סל	החפץ	תיאור	הקבלות
1	C	3034	30251	כלי עבודה	ברונזה	
2	D	521	50150	כלי עבודה	ברונזה	
3	D	415	50291	כלי עבודה	ברונזה	
4	G	730	70108	מנעול	ברונזה	אלגביש 1994: 128
5	G	730	70086	מנעול	ברונזה	
6	C	3017	30086	מסמר	ברזל	
7	C	3011	30061	צמיד	ברונזה	
8	D	446	40388	סיכת רכיסה	ברונזה	
9	C	3011	30065	כלי	ברונזה	אלגביש 1994: 131
10	A	128	1087	פעמון	ברונזה	אלגביש 1994: 128
11	C	3011	30067	פעמון	ברונזה	
12	C	3034	30212	משקולת דיג	עופרת	

דיון וסיכום

בחפירה נתגלה יישוב מהתקופה הביזנטית, שהתקיים מהמאה הו׳ עד המחצית הראשונה של המאה הז׳ לסה״נ. המבנים שנחשפו בשטחים E–A היו כנראה חלק משכונה בשוליו המזרחיים של היישוב שנזכר במשנה (Tsafrir, Di Segni and Green 1994:237). אף המבנים שנחשפו בחפירתו של קלטר (Kletter 2010), ממזרח לחפירתנו וממזרח לדרך הים, שייכים כנראה ליישוב זה.

על סמך המקורות היהודיים והנוצריים, זיהה הירשפלד (Hirschfeld 2006:140–142) את שקמונה כעיירה יהודית. אולם, חיו בה גם נוצרים כפי שמעיד המכלול הכנסייתי (?) שנמצא בשטח E/D (ר׳ גם אלגביש 1994: 109; Kletter 2010:147–155). תושבי שקמונה התפרנסו משירותי מסחר, מהלנת העוברים בדרך הים הסמוכה וציודם, ומדיג.

הירשפלד (Hirschfeld 2006:141) שיער שקוטר היישוב היה כ־250 מ׳, אך חפירתנו — משטח החפירה של א-סאלם סעיד (2009) ועד הקיר בשטח F — מראה שקוטרו היה גדול יותר, למעלה מ־350 מ׳, לא כולל שטח G (אזור התעשייה?). במשנה נזכר נמל בשקמונה, שלא נמצא; לדעת אלגביש (1994: 27), הנמל לא היה מעגן סירות ואניות כמקובל, אלא נמל דייגים קטן. שמו הערבי של התל, תל א־סמך (תל הדגים), מאשש זאת, וכך גם הממצאים מחפירתנו.

צורת הבנייה ואיכותה, האלמנטים האדריכליים — כותרות ועמודי שיש רבים, לוחות ריצוף וציפוי משיש, פסיפסי רצפה ואבני פסיפס זכוכית של קירות, שברי שמשות ורעפים — וכן הקערות המיובאות (56% מכלל הכלים הפתוחים) והמספר הרב של האמפורות (כ־10% מכלל הממצא הקרמי) מעידים שהמבנים שנחשפו בחפירתנו הם מבנים מפוארים של אוכלוסייה אמידה.

לדעתנו, הקיר שנחשף בשטח F הוא חלק מחומה או מקיר תוחם של אזור המגורים, שסימן כנראה את תחום העיר מדרום. על סמך איכות הבנייה הירודה של המבנים בשטח G והממצא בהם, נראה שהם היו חלק מאזור תעשייה שהיה מחוץ לחומות היישוב. הבאר שנמצאה בשטח H סיפקה מים ליישוב, לאזור התעשייה או להולכים בדרך הסמוכה.

בשלב הראשון של היישוב נבנו הקירות מאבני גזית שהושתתו על סלע האם (כך גם בחפירתו של הירשפלד). לדעתנו, המבנים נבנו במרחק שווה ממורדות הכרמל בגלל הדרך שעברה ממזרח, ואילו לדעת הירשפלד (Hirschfeld 2006:134, 140–142), הדרך עברה ממזרח לחפירתנו. לאחר חורבן היישוב במחצית הראשונה של המאה הז׳ לסה״נ ושוד אבניו, נבנו במקום מבנים דלים.

על סמך כלי החרס והמטבעות המאוחרים ביותר שנתגלו בתעלות היסוד (L110, L3052) ובמילויים שמתחת לרצפות (L3042, L3048, L448), אנו

מניחים שהמבנים נבנו במהלך המחצית השנייה של המאה הו׳ לסה״נ. הפרט המאוחר ביותר במבנה שנתגלה בשטח E/D הוא הפסיפס, השייך לשלב השלישי שלו (ר׳ ברש, כרך זה [ב]). על סמך הממצא הקרמי והנומיסמטי מתשתית הפסיפס ומהמילוי שמתחתיה (L446, L445, L443), יש לתארכו לתחילת המאה הז׳ לסה״נ.

תאריך סיום השימוש במבנים (חורבן?) נקבע על סמך כלי החרס המאוחרים ביותר לסוף המאה הו׳ – המחצית השנייה של המאה הז׳ לסה״נ (טיפוסים CRSW 9, ARSW 104); הם נמצאו במילויים מעל הרצפות, במפלסי החיים ומתחתם. כלים אחדים תוארכו למחצית הראשונה של המאה הז׳ לסה״נ (טיפוסים CRSW 10, CRSW 12, ARSW 107). המטבעות המאוחרים ביותר הם מסוף המאה הו׳ לסה״נ.

לדעת אלגביש (109:1994), העיר חרבה במחצית הראשונה של המאה הז׳ לסה״נ, בעת הכיבוש הערבי (638 לסה״נ). מסקנה זו אינה מתיישבת עם ממצאי חפירתנו וחפירת הירשפלד, שכן לא נמצאו כל עדויות לחורבן מעשה ידי אדם. אין זה ברור מדוע ניטשה העיר בפתאומיות לאחר משך חיים קצר כל כך. על סמך חפירתנו, נראה שהיישוב חרב ברעידת אדמה, וחיזוק לכך אפשר למצוא במצב ההשתמרות של הקירות (ר׳ גם Barzilay, this volume). עם זאת, לא נמצאו ממצאים הקשורים בחורבן מעין זה, כגון כלים מנותצים או מפולות אבנים. כיוון שאבני הבנייה נשדדו, אין אפשרות לדעת אם רעידת האדמה ארעה במהלך החיים ביישוב או לאחר שניטש.

שברים רבים של אלמנטים אדריכליים משיש וחסרונם של אלמנטים שלמים, שוד אבני הקירות, הפסיפס הפגוע ובו שקעים רבים (אולי מאבנים שנפלו מהקירות ונשדדו לאחר מכן) וריכוזי האבנים השבורות שנחשפו בשולי חלק מן המבנים — כל אלה מלמדים שהאתר נוקה לאחר חורבנו, ולפיכך אין ודאות שהוא אכן חרב ברעידת אדמה.

יש לציין ששתי רעידות אדמה ארעו במאה הז׳ לסה״נ: האחת בשנת 631/2 והאחרת בשנת 660/1 (Amiran, Arieh and Turcotte 1994:266; Amiran 1996). מוקדן היה בעמק הירדן או בשפלה, אך מצב היסודות של המבנה בשטח A מראה שכיוון הדחיסה הוא מדרום לצפון, ולכן נראה שהמוקד לא היה באזור. אדמת החרסית באזור השפיעה אף היא על עוצמת הפגיעה ביסודות.

נראה שהבנאים היו מודעים לחסרונותיה של אדמת החרסית במקום, ולכן נקטו אמצעים אלה: (1) רוב הקירות נבנו מאבני גזית ויסודותיהם הושתתו על סלע האם, חלקם אף שוקע בתוך הסלע כדי להעניק משנה יציבות; (2) בקירות החיצוניים של המבנים בשטחים A–C ובשלב השני של המבנה בשטח E/D בנוי נדבך היסוד בבניית ראשים; (3) בקיר 8 במבנה בשטח A בולטות מעין אומנות כלפי מערב, במרחקים קצובים מיסודותיו, ואלה נועדו לעגן את הקיר ולחזקו. פינות המבנה עובו וקירותיו הצפוני והדרומי רחבים מאוד (1.2 מ׳). אמצעים אלו אמנם חיזקו את המבנה העלי נגד פעילות החרסית, אך הן החלישו אותו במקרה של רעידות אדמה, שכן עומק היסודות היה רב למדי. בשטח A אפשר לראות את הפגיעה כבר ביסודות המבנה. נראה שהיישוב ניטש לאחר חורבנו.

הערות

[1] החפירה (A-2983) נערכה מטעם רשות העתיקות ובמימון חברת יפה נוף, לקראת הרחבת כביש תל אביב–חיפה (כביש 2) למערב והנחת צינור ביוב. ניהלו אותה המחברים, והשתתפו בה אירה ברש, אירנה זילברבוד, דבי סקלר, עוזי אבנר וחיים ברבה (ניהול שטחים), שלמה יעקב־ג׳ם ויחזקאל דנגור (מנהלה), ואדים אסמן, ויאצ׳סלב פרסקי ואברהם האג׳יאן (מדידות), צילה שגיב (צילום שטח), לטיציה ברדה (GPS), אלדד ברזילי (גאומורפולוגיה), יהושע דריי (סקר מתכות וייעוץ) ודבי סקלר (אנתרופולוגיה פיסית). כן סייעו נטליה זאק (סרטוט), אירינה לידסקי (ציור ממצא), קלרה עמית (צילום ממצא), דליה הקר (ארכיאולוגיה), ז׳ק נגר ואמיר ג׳אנח (שימור פסיפס), מיכל בן־גל (רפאות), אלה אלטמרק (ניקוי מתכות) ורוברט קול (נומיסמטיקה). כמו כן סייעו אנשי חברת צבי בלסקי; ארכיאולוג מחוז חיפה לשעבר, דרור ברשד; ומפקח נפת חיפה לשעבר, צח הורוביץ.

[2] אנו מודים לפטר גנדלמן, ליהודה רפיואנו, לרבקה קלדרון ולאורית צוף על העזרה בזיהוי כלי החרס. אנו מודים לרוני אמיר וליזהר הירשפלד שהתירו לנו לעיין בדוח החפירה טרם פרסומו.

הפניות

אביעם מ׳ וגצוב נ׳ תשנ״ח. נפחיה מן התקופה הביזאנטית בחורבת עובש. **עתיקות** 34: 63—83.

אלגביש י׳ 1977. **שקמונה: הקרמיקה הרומאית**. חיפה.

אלגביש י׳ 1994. **שקמונה לחוף הכרמל**. תל אביב.

א־סלאם סעיד ע׳ 2009. תל שקמונה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (10.6.2009). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=1112&mag_id=115 (תאריך גישה 7.6.2010).

ברש א׳, כרך זה [א]. פריטי השיש מהמבנים משלהי התקופה הביזנטית בשוליים המזרחיים של תל שקמונה.

ברש א׳, כרך זה [ב]. הפסיפס מהמבנה בשטח E/D בשוליים המזרחיים של תל שקמונה.

ברש א׳, כרך זה [ג]. כלי הזכוכית מהמבנים משלהי התקופה הביזנטית בשוליים המזרחיים של תל שקמונה.

צוף א׳ תשס״ג. **קערות מיובאות מטיפוס Red Slip בתקופה הרומית המאוחרת והביזנטית: היבטים חברתיים, כלכליים וטכנולוגיים**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה. חיפה.

Adan-Bayewitz D. 1986. The Pottery from the Late Byzantine Building (Stratum 4) and Its Implications. In L.I. Levine and E. Netzer eds. *Excavations at Caesarea Maritima 1975, 1976, 1979—Final Report* (Qedem 21). Jerusalem. Pp. 90–129.

Amir R. 2006. Pottery, Stone and Small Finds from Shiqmona. *'Atiqot* 51:145–161.

Amiran D.H.K. 1996. Location Index for Earthquakes. *IEJ* 46:122–130.

Amiran D.H.K., Arieh E. and Turcotte T. 1994. Earthquakes in Israel and Adjacent Areas. *IEJ* 44:266–269.

Ayalon E. 2000. Typology and Chronology of Water-Wheel (Saqiya) Pottery Pots from Israel. *IEJ* 50:216–226.

Barzilay E. This volume. Was Shiqmona Devastated by an Earthquake in the Seventh Century CE?

Blakely J.A., Brinkmann R. and Vitaliano C.J. 1992. Roman Mortaria and Basins from a Sequence at Caesarea: Fabrics and Sources. In R.L. Vann ed. *Caesarea Papers: Straton's Tower, Herod's Harbour, and Roman and Byzantine Caesarea* (*JRA* Supplement 5). Ann Arbor. Pp. 337–347.

Calderon R. 2000. Roman and Byzantine Pottery. In Y. Hirschfeld. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons*. Jerusalem. Pp. 91–165.

Dothan M. 1955. Excavation of a Monastery near Sha'ar Ha-'Aliyah. *IEJ* 5:96–102.

Hadad S. 2002. *The Oil Lamps from the Hebrew University Excavations at Bet Shean* (Qedem Reports 4). Jerusalem.

Hayes J.W. 1967. North Syrian Mortaria. *Hesperia* 36:337–347.

Hayes J.W. 1972. *Late Roman Pottery.* London.

Hirschfeld Y. 2006. Excavations at Shiqmona—1994. *'Atiqot* 51:131–143.

Kletter R. 2010. Late Byzantine Remains near Shiqmona: A Monastery, a Cemetery and a Winepress. *'Atiqot* 63:147–182.

Kool R. This volume. Roman and Byzantine Coins from the Excavation on the Eastern Fringes of Tel Shiqmona.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE.* Sheffield.

Majcherek G. 1995. The Gazaan Amphorae: Typology Reconsidered. In H. Meyza and J. Mlynarczyk eds. *Hellenistic and Roman Pottery in Eastern Mediterranean—Advances in Scientific Studies, Acts of the II Nieborów Pottery Workshop.* Warsaw. Pp. 163–178.

Meyza H. 1995. Cypriot Sigillata and Cypriot Red Slip Ware: Problems of Origin and Continuity. In H. Meyza and J. Mlynarczyk eds. *Hellenistic and Roman Pottery in Eastern Mediterranean—Advances in Scientific Studies, Acts of the II Nieborów Pottery Workshop.* Warsaw. Pp. 179–183.

Peacock D.P.S. and Williams D.F. 1986. *Amphorae and the Roman Economy.* New York–London.

Tsafrir Y., Di Segni L. and Green J. 1994. *Tabula Imperii Romani: Iudaea Palaestine.* Jerusalem.

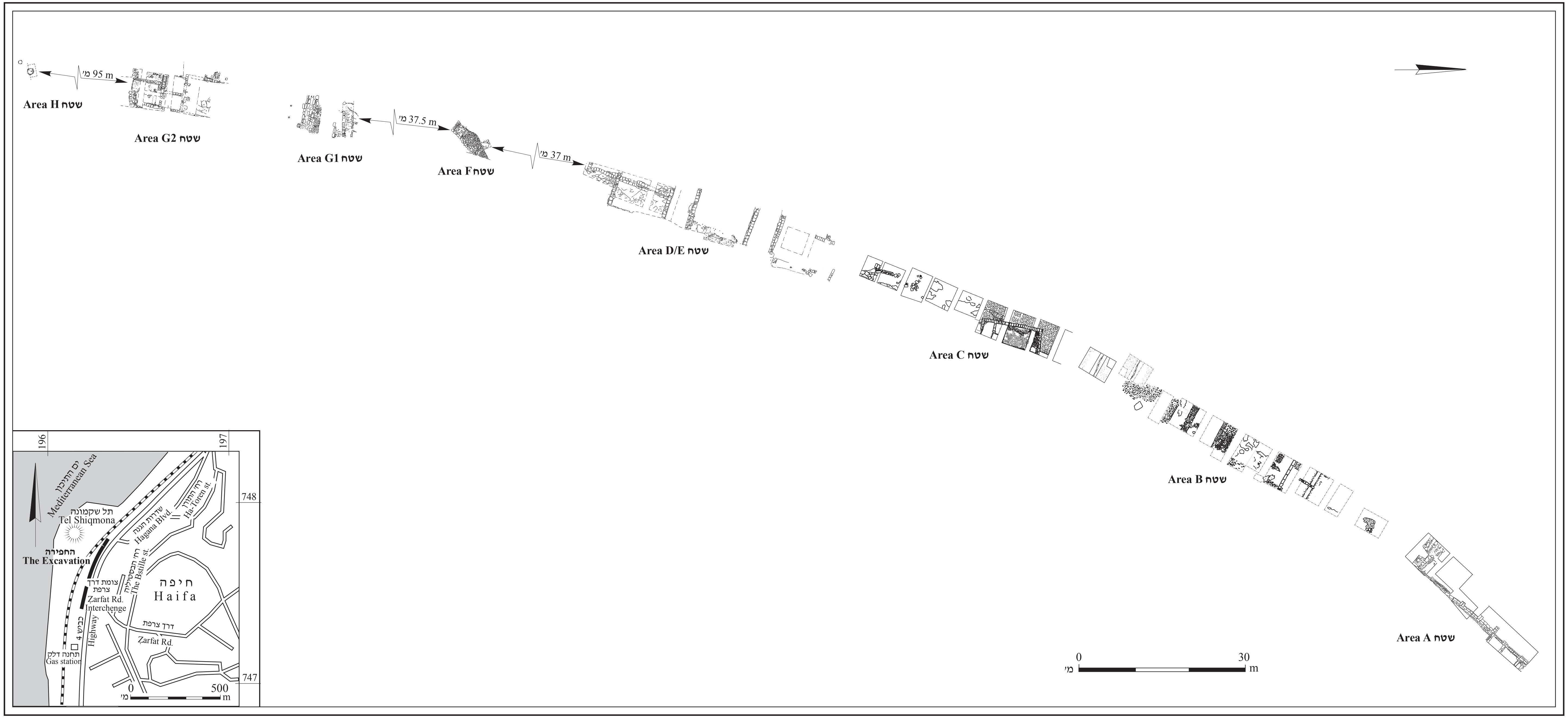

איור 2. שטחי החפירה לאורך השוליים המזרחיים של תל שקמונה.

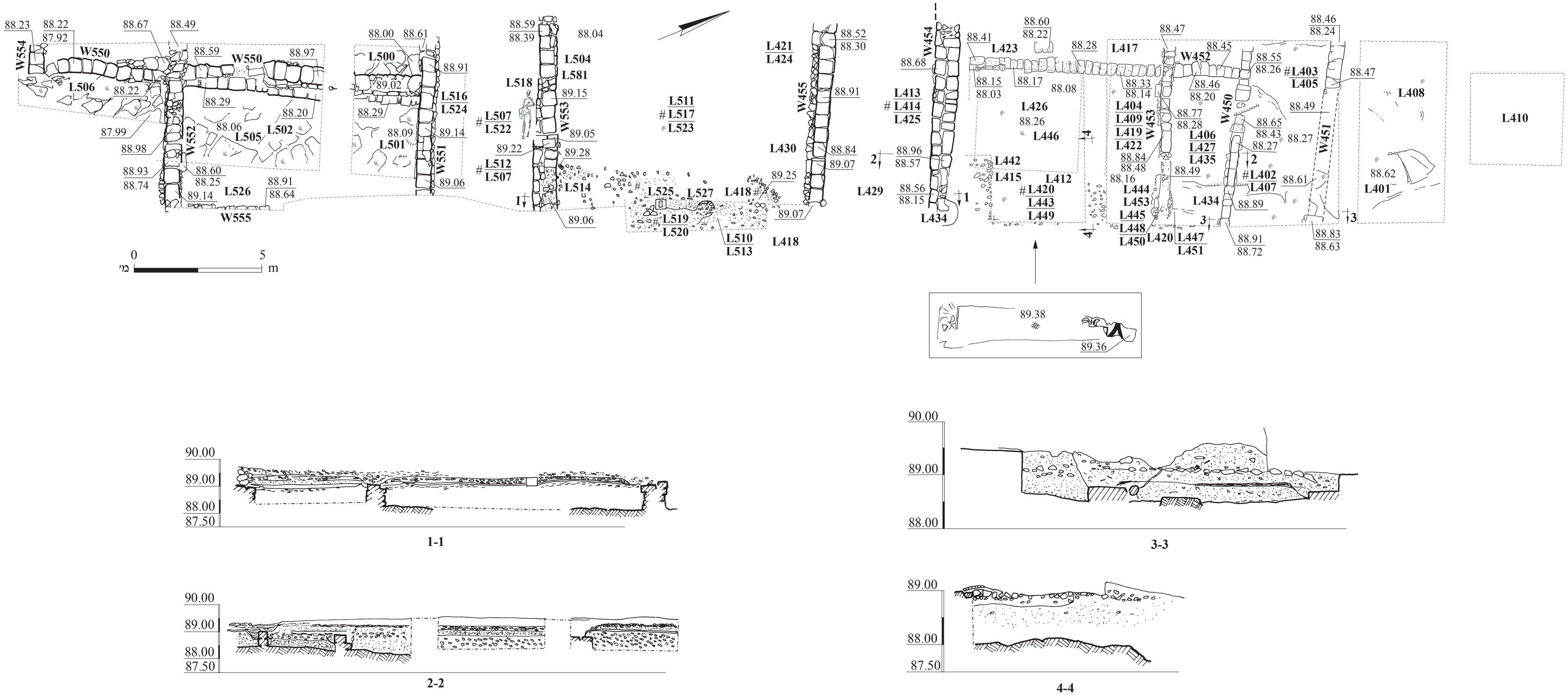

תכנית 4. שטח D/E: תכנית וחתכים.

LATE BYZANTINE BUILDINGS ON THE EASTERN FRINGES OF TEL SHIQMONA

HAGIT TORGE AND UZI ‘AD

(PP. 99–129)

The excavation was conducted along three sides of Tel Shiqmona, located on the southern outskirts of Haifa, in an area 450 m long by 7–10 m wide (Figs. 1, 2). A settlement from the Late Byzantine period, which was 350 m in diameter and inhabited by a mixed population of Jews and Christians, was exposed in the excavation.

Remains of ashlar-built residential structures were uncovered in Areas A (map ref. NIG 19636/74778, OIG 14636/24778; Plan 1; Figs. 3–7), B (map ref. NIG 19633/74775, OIG 14633/24775; Plan 2; Figs. 8, 9) and C (map ref. NIG 19630/74770, OIG 14630/24770; Plan 3; Fig. 10).

In Area D/E (map ref. NIG 19627/74674, OIG 14627/24764), a large building was exposed that was probably a basilica church (Plan 4; Figs. 11–16). Numerous marble items were found in this structure and others (Barash, this volume), including a fragment of a chancel screen. Two sections of colored mosaics were found in the building, one of which is adorned with a pattern of Maltese crosses and flowers (Barash, this volume).

In Area F (map ref. NIG 19624/74756, OIG 14624/24756; Plan 5; Fig. 17), a wall foundation (width 2 m) was exposed. It was probably part of the city wall or a wall that enclosed a residential quarter, which marked the southern limits of the settlement.

In Area G (map ref. NIG 19623/74750, OIG 14623/24750; Plans 6, 7; Figs. 18, 19), two compounds were found south of the wall that was revealed in Area F. Based on the poor quality of their construction and the artifacts within them, they were probably part of an industrial region that was located outside the settlement walls.

In Area H (map ref. NIG 19620/74738, OIG 14620/24738; Plan 8; Fig. 20), a rock-hewn well was found, the upper part of which was built.

Based on the pottery vessels (Figs. 21–24), metal artifacts (Fig. 25), glass (Barash, this volume) and coins (Kool, this volume), it seems that the buildings in Areas A–E were constructed during the second half of the sixth century CE and were probably part of a neighborhood situated along the eastern fringes of the settlement. The date when these buildings ceased to be used (were destroyed?) was determined based on the date of the latest pottery vessels that were found, that is, the end of the sixth–mid-seventh centuries CE.

The settlement, which existed for just a short period of time, was apparently destroyed by an earthquake and was abandoned (Barzilay, this volume).

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Plan 2. Area B.
Fig. 8. Robber trench of W251 and W254 in Area B, looking northeast.
Fig. 9. Walls 252 and 253 and a robber trench (L2003/L2004) in Area B, looking east–northeast.
Fig. 10. Area C: general view, looking south–southwest. In foreground, W351 and the corner it forms with W350. In front of them—a pale yellow level that was revealed outside the building (L3010).
Plan 3. Area C: plan and section.
Fig. 11. The building in Area D/E, general view, looking southeast. On left, the foundation of the mosaic pavement (L420).
Fig. 12. Area D/E, general view, looking north.
Plan 4. Area D/E: plan and sections.
Fig. 13. The mosaic pavement in the building in Area D/E (L420), looking west–northwest.
Fig. 14. Robber trench (in the center) of W452 in Area D/E, looking east.
Fig. 15. The square stone (L525) that was embedded in the plaster floor of Hall 517 in the building in Area D/E, looking south.
Fig. 16. The walls that slant to the west (W550, W551) in Area D/E, looking west.
Fig. 17. Area F, looking north.
Plan 5. Area F: plan and section.
Fig. 18. Complex G1, looking east.
Plan 6. Complex G1: plan and section.
Plan 7. Complex G2: plan and sections.
Fig. 19. The southern part of Complex G2, looking east.
Fig. 20. The well in Area H, looking northwest.
Plan 8. Area H: plan and section.
Fig. 21. Pottery from Area A.
Fig. 22. Pottery from Areas B (1–4) and C (5–16).
Fig. 23. Pottery from Area D/E.
Fig. 24. Pottery from Area G.
Fig. 25. Metal objects.